

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Renate Klinkenberg
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Esmeralda Tijhoff
Kirsten Zimmerman

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privé-persoon bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-girnummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Renée Nip (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Jasmijn van Mil (penningmeester)
penningmeestervvg@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@aletta.nu
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazona.be
Maaik Messelink
maaikemesselink@gmail.com
Julie Carlier
Julie.Carlier@Ugent.be

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (www.aletta.nu)

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media

Druk: Zet & Print, Naarden

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Allegorie op het huwelijk van Louise Henriette en Frederik Willem. Geschilderd door Gerard van Honthorst, ca. 1650

In dit nummer

/ Gendereducatie /

- 3 Een pleidooi en project voor de integratie van een genderperspectief in geschiedenisonderwijs

Sophie Bollen

/ Biografie /

- 12 Louise Henriette van Oranje-Nassau

Matty Klatter

/ Migratiegeschiedenis /

- 19 Verhalen van migrantenvrouwen over het land van herkomst

Iris Poesse

/ Sociale geschiedenis /

- 22 De frustraties van een burgerlijk engagement

Diete Dumans

/ Genderview /

- 26 Marijke Ekelschot

Renate Klinkenberg en Kirsten Zimmerman

/ Recensie /

- 29 Biografie over Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)

Esmeralda Tijhoff

/ Recensie /

- 30 Voorbij de mythe van de 'eerbare Wehrmachtsoldaat'

Laura Fahnenbruck

31 / Service en nieuwe boeken /

Onder *historicae*

Afscheid

Na zeven jaar redacteurschap – waarvan vier jaar als hoofdredacteur – neem ik afscheid van *Historica*. Een doctoraatsonderzoek dat moet worden afgerond, een tweede kind op komst én zin om de carrière over een andere boeg te gooien: daar kan helaas geen redactiewerk meer bij. Bovendien komt voor je het weet de routine om de hoek loeren en dreigt de drang naar kwaliteit en vernieuwing te verslapen. En dat wens ik *Historica* absoluut niet toe. Desalniettemin komt enig heimwee nu reeds aan de voordeur kloppen. Wat zal ik de redactievergaderingen missen, het nalezen en redigeren van artikels en ja zelfs, het foeteren op auteurs die het soms niet al te nauw nemen met de richtlijnen. Gelukkig staat een enthousiaste en ambitieuze redactieploeg klaar met aan het hoofd interim-hoofdredacteur Kirsten Zimmerman, die de missie van *Historica* zal voortzetten: lezers een blik bieden op het reilen en zeilen in 'gendergeschiedenisland'. Of beter: in beide landen, want sinds enkele jaren heeft *Historica* – net als de Vereniging voor Gendergeschiedenis – haar gezichtsveld ook verruimd tot genderonderzoek in Vlaanderen.

Helaas liet dat zich tot nu toe niet in verhalen in een spectaculair groeiend abonneebestand, al doet *Historica* het voor een wetenschappelijk tijdschrift met een beperkt 'afzetgebied' – qua taal en onderwerp – in die zin ook niet zo slecht. Deze wetenschappelijke status werd in 2007 bevestigd door de European Science Foundation, die *Historica* erkent als een tijdschrift "with a recognised scholarly significance among researchers in the respective research domains in a particular (mostly linguistically circumscribed) readership group in Europe". Die wetenschappelijke kwaliteit garanderen zonder zich uitsluitend op een academisch publiek te richten, vond ik persoonlijk de belangrijkste uitdaging van de voorbije jaren. Gendergeschiedenis draagt immers een krachtig emanciperend potentieel in zich met het in vraag stellen van de (dis)continuïteit van machtsstructuren en daarmee samenhangende mentaliteiten en normen omtrent het gedrag en beeldvorming rond vrouwen en mannen in heden en verleden. Het zou jammer zijn mochten deze inzichten beperkt blijven tot een intellectuele elite. Is het niet juist de maatschappelijke plicht van wetenschappers om kennis te populariseren? Vandaar dat ik verder in dit nummer bij wijze van 'afscheidartikel' een pleidooi hou voor de systematische integratie van een genderperspectief in de geschiedenisles.

Wat ik dan ook meteen het hardste zal missen aan *Historica* is de samenwerking met geëngageerde, maatschappijkritische en door geschiedenis gepassioneerde *historicae*. Ik ben ontzettend benieuwd welke weg ons tijdschrift zal uit gaan tijdens de komende jaren. Aan frisse ideeën, werklust en ambitie ontbreekt het de redactie allerminst. Kirsten, Greetje, Greet, Esmeralda, Barbara en Renate, bal de vuisten en stroop die mouwen maar op, *you can do it!*

Sophie Bollen, hoofdredactrice *Historica*

Een pleidooi en project voor de integratie van een genderperspectief in geschiedenisonderwijs

Gezocht: M/V in de geschiedenisles

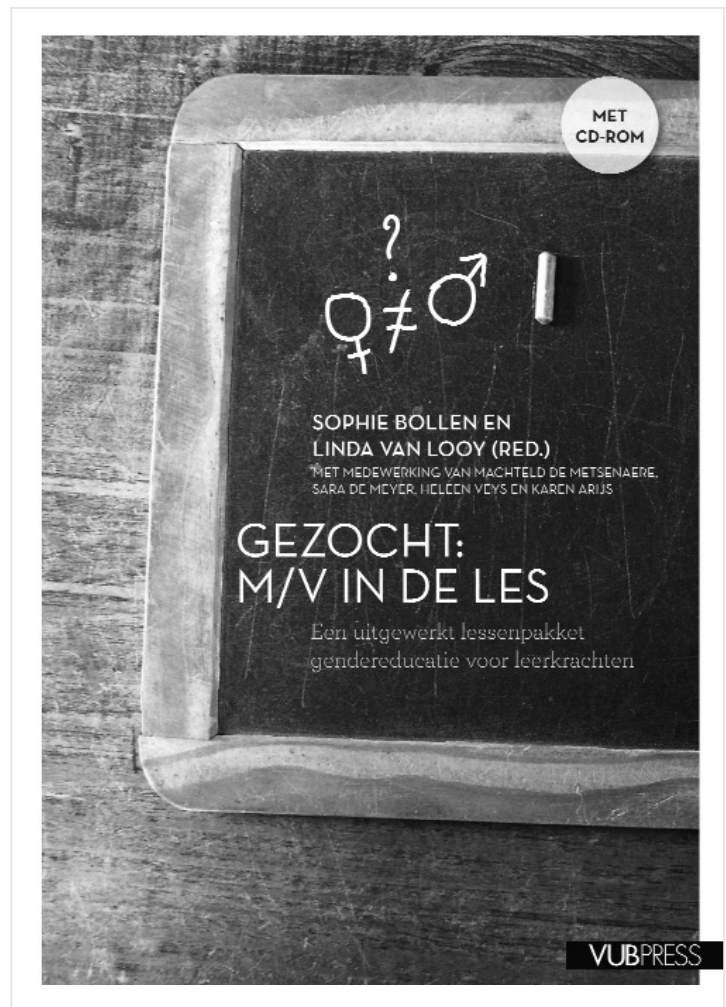
Euwen van geschiedschrijving gingen voorbij zonder dat Clio, de muze van de geschiedwetenschap, historici kon inspireren tot onderzoek naar de geschiedenis van haar sekse. De laatste vijftig jaar werd een ruime inhaaloperatie gemaakt die resulteerde in een rijke wetenschappelijke productie van vrouwen- en gendergeschiedenis. Vreemd genoeg is hiervan amper iets terug te vinden in het Vlaamse geschiedenisonderwijs. En dat is te betreuren, want door de integratie van een genderperspectief in de geschiedenisles, kan jongeren een genderbewustzijn worden bijgebracht. De onderwijsgids *Gezocht: M/V in de les. Een uitgewerkt lessenpakket gendereducatie voor leerkrachten* kan hierbij als inspiratie dienen.

/ Sophie Bollen /

“On ne naît pas femme, on le devient”, zo vat de feministisch icoon Simone de Beauvoir reeds in 1949 het socialisatieproces van vrouwen samen. Meisjes worden niet als vrouw geboren, ze worden geleerd zich te gedragen volgens bepaalde waarden en normen die het etiket ‘vrouwelijk’ meekrijgen. Gedrag dat hiervan afwijkt wordt op directe en indirecte wijze afgekeurd en ontmoedigd. Aangezien het socialisatieproces plaatsvindt vanaf de geboorte, is het gezin het belangrijkste socialisatiemilieu. Vanaf het moment dat kinderen naar school gaan, komt er een belangrijke socialisatiefactor bij. Sinds de jaren 1970 besteedden onderwijskundigen aandacht aan de wijze waarop de school deel uitmaakt van het bredere ‘gendersysteem’. Hierbij ging – en gaat – vooral belangstelling uit naar de wijze waarop het onderwijssysteem en de school als organisatie – en op microniveau: de opvattingen van de leraar en de interactie tussen leerkracht en leerlingen – gegenderd zijn en aldus een ongelijke behandeling van meisjes en jongens tot gevolg heeft. Overigens speelt dit gegenderde karakter van het onderwijssysteem niet steeds in het nadeel van meisjes en het voordeel van jongens.¹ Zo wordt gedurende de laatste jaren veel aandacht besteed aan de zwakkere prestaties van jongens ten aanzien van meisjes, maar zo waarschuwt Elaine Millard: “*It is necessary to understand how different forms of masculinity and femininities are negotiated and taken up by individuals in order to avoid simplistic definitions of ‘victim’ and oppressor*”.² In mindere mate hebben onder-

zoekers de wijze bestudeerd waarop de onderwezen leerstof en de hiervoor gebruikte leermiddelen bijdragen tot gendersocialisatie.³ Volgens Madeleine Arnot worden leermiddelen – zowel in tekstuele als visuele vorm – door de elite binnen de kapitalistische maatschappij ingeschakeld om de door haar gewenste genderen klasserelaties te reproduceren en alzo te bestendigen. Centraal hierin staat het kostwinnersmodel, wat in de leermiddelen wordt vertaald in seksestereotypen, ondermeer door de wijze waarop de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen wordt voorgesteld. Vaak zijn vrouwen ook onzichtbaar in leermiddelen, of worden ze als passieve actoren voorgesteld.⁴ Als leermiddelen een factor zijn die traditio-

le genderopvattingen bestendigen, kunnen ze echter ook worden ingeschakeld om deze te veranderen.⁵ Leermiddelen kunnen jongeren de ogen openen voor het gegenderde karakter van de maatschappij, hen laten reflecteren over hun eigen genderrol en alternatieve invullingen bieden ter vervanging van stereotyperend gedrag en keuzes. Helaas ontbreekt het aan didactisch materiaal waarin vrouwen een plaats wordt gegeven of dat zich niet bezondigt aan seksestereotypen, zo stelt Kitty Roggeman voor Vlaanderen vast.⁶ In dit artikel gaan we dieper in op hoe deze lacune ons inspireerde tot het schrijven van een gids gendereducatie voor leerkrachten. We staan meer bepaald uitgebreid stil bij de voorbeelden en tips die in deze uitgave staan >>

Cover van de uitgave *Gezocht: M/V in de les*.

uitgewerkt over hoe je als leerkracht leerlingen een genderbewustzijn kan bijbrengen in de geschiedenisles.

Een genderanalyse van het Vlaamse secundaire onderwijs

De democratisering van het Vlaamse onderwijs na de Tweede Wereldoorlog is in belangrijke mate een vervrouwelijking geweest, waarbij meisjes gedurende de laatste decennia zowel in het middelbaar als hoger onderwijs jongens overtreffen qua slaagkansen.⁷ België telt in toenemende mate meer hoogopgeleide vrouwen dan mannen.⁸ Wanneer echter naar de studiekeuze wordt gekeken, valt een sterke sekssegregatie op. Zowel in het Vlaamse secundair als hoger onderwijs kiezen meisjes nog steeds in grote getale voor richtingen die toegang geven tot 'zachte' sectoren zoals de zorg en het onderwijs, en jongens voor richtingen die zich situeren binnen het veld van de exacte en toegepaste wetenschappen en ICT.⁹ Stellen dat het Vlaamse onderwijs rolbevestigend is, zou echter te kort door de bocht zijn. Huishoudonderwijs is gelukkig verleden tijd en de algemene toegepaste co-educatie heeft ertoe geleid dat de lat even hoog wordt gelegd voor meisjes als voor jongens. Het is echter een illusie om te denken dat het Vlaamse onderwijs zou ontsnappen aan de reeds eerder vermelde mechanismen die leiden tot genderongelijkheid, of dit nu de overkoepelende onderwijsstructuur, het schoolniveau of de individuele lespraktijken betreft. Hoewel de laatste decennia vrouwelijke studenten in Vlaanderen in het hoger onderwijs sterk in opmars zijn in richtingen die voorheen als typisch mannelijk golden en in enkele van die richtingen zelfs jongens numeriek overtreffen, zoals de rechten- en geneeskundestudies, blijkt dat meisjes en jongens nog steeds in belangrijke mate hun studiekeuze baseren op klassieke gegenderde opvattingen die gerelateerd zijn aan ideeën over welke soort arbeid vrouwen en mannen dienen te vervullen. Zo trekken zorgberoepen nog steeds voornamelijk vrouwen aan, toegepaste techniek dan weer mannen. Dit kan als een indicator gelden voor het feit dat het Vlaamse onderwijs jongeren te weinig aanzet om deze vastgeroeste ideeën over vrouwen- en mannenarbeid te verlaten. Worden er hen impulsen gegeven om te reflecteren over de eigen genderopvattingen? Krijgen jongeren de boodschap mee dat de opvattingen over vrouwen en mannen constructies zijn en dus veranderlijk? Daarnaast dringt zich de vaststelling op dat ondanks de wettelijke gelijkheid, de feitelijke gelijkheid tussen vrouwen en mannen nog lang niet gerealiseerd is. Een interessante vraag is dus of de invulling van het onderwijscurriculum in Vlaanderen gericht is op het doorbreken van seksstereotypen of er juist een bevestiging van inhoudt en of het de toekomstige volwassenen aanzet tot een genderbewustzijn.

In het verlengde van de historische erfenis van twee schoolstrijden wordt het Vlaamse onderwijslandschap gekenmerkt door een sterke

vorm van autonomie die wordt toegekend aan de onderwijsnetten. Indien scholen willen rekenen op financiering van de Vlaamse overheid, dienen de leerlingen aan het einde van elke graad wel de door de overheid voorop gestelde eindtermen – dit zijn minimumdoelen op het vlak van kennis, inzicht, vaardigheden en attitudes die de onderwijsoverheid als noodzakelijk en bereikbaar acht voor een bepaalde leerlingpopulatie – te beheersen. Hoewel de doelstelling van het creëren van een genderbewustzijn duidelijk geëxpliciteerd wordt in het gelijkheidsbeleid van de Vlaamse overheid,

vinden we hiervan niets terug in de vakoverschrijdende eindtermen. Deze behoren niet tot de inhoud van één of meerdere vakken, maar dienen er wel in te worden aangeleerd, geoefend en toegepast, zoals leren leren en sociale vaardigheden. De vakoverschrijdende eindtermen moeten ook worden gezien als een aanvulling op de vakeindtermen. Ze laten toe om meer samenhang tussen de vakken te realiseren en verbanden tussen de vakken te leggen en zijn bovendien hetzelfde voor alle onderwijsrichtingen en graden. Bij ET 26 van de 'gemeenschappelijke stam' van deze eindter-

Een affiche van Women's Royal Air Force uit de Eerste Wereldoorlog.

Bron: www.spartacus.schoolnet.co.uk/Wwrract.JPG

men lezen we dat leerlingen dienen om te gaan met verscheidenheid. Deze verscheidenheid wordt echter in geen enkele ‘context’ expliciet vertaald in gendertermen. Drie vakoverschrijdende eindtermen, gerelateerd aan de socio-relatieve ontwikkeling stellen wel dat: “Leerlingen erkennen het bestaan van gezagsverhoudingen en het belang van gelijkwaardigheid, afspraken en regels in relaties (ET 2)”, “Leerlingen doorprikken vooroordelen, stereotypering, ongepaste beïnvloeding en machtsmisbruik (ET 6)” en “Leerlingen uiten onbevangen en constructief hun wensen en gevoelens binnen relaties en stellen en aanvaarden hierin grenzen (ET 8)”. De vakoverschrijdende eindtermen bieden dus zeker de nodige ruimte om gendereducatie een plaats te bieden. Binnen de vakoverschrijdende eindtermen gerelateerd aan de socioculturele samenleving vinden we zo de volgende eindtermen: “De leerlingen beschrijven de dynamiek in leef- en omgangsgewoonten, opinies, waarden en normen in eigen en andere sociale en culturele groepen (ET 1), “De leerlingen gaan constructief om met verschillen tussen mensen en levensopvattingen (ET 2)”, “De leerlingen illustreren het belang van sociale samenhang en solidariteit (ET 3)”, “De leerlingen trekken lessen uit historische en actuele voorbeelden van onverdraagzaamheid, racisme en xenofobie (ET 4)”, “De leerlingen illustreren de wederzijdse beïnvloeding van kunst, cultuur en techniek, politiek, economie, wetenschappen en levensbeschouwing (ET 7)”. Als vakoverschrijdende eindtermen leren leren, vinden we aansluiting bij de volgende eindtermen: “De leerlingen zijn bekwaam om alternatieven af te wegen en een bewuste keuze te maken (ET 12)”, “De leerlingen ontwikkelen een eigen identiteit als authentiek individu, behorend tot verschillende groepen (ET 22)” en “De leerlingen gaan om met verscheidenheid” (ET 26).

Hoewel de Vlaamse overheid een gelijkheidsbeleid in het vaandel draagt, is het toch enigszins jammer dat dit beleidsfacet niet wordt vertaald in de doelstellingen die ze de middelbare onderwijsinstellingen oplegt. Hier wordt een belangrijke kans gemist om jongeren op grote schaal een genderbewustzijn bij te brengen. Buiten enkele zeldzame handboeken die een thematisch hoofdstuk aan vrouwen (emancipatie) hebben gewijd, blijken er in Vlaanderen ook haast geen leermiddelen te bestaan die specifiek de gelijkheid man/vrouw als thema hebben. Bovendien zijn de schaarse leermiddelen over dit thema bestemd voor de lagere school of de eerste graad van het middelbaar onderwijs en richten zij zich dus op een doelgroep wiens abstraherende mogelijkheden te beperkt zijn om een enigszins complexe materie als ‘de maatschappelijke genderordering en -mechanismen’ als proces te begrijpen¹⁰. Wel werd reeds een webquest ontwikkeld voor leerlingen uit de derde graad Beroepssecundair Onderwijs (BSO)¹¹ en biedt de jongerensite van het documentatiecentrum RoSa via een speelse informatieve quiz op voortreffelijke wijze een kennismaking met de belangrijkste begrippen,

onderzoeksdomeinen en stromingen uit de genderstudies.¹² Beide leermiddelen zijn uitstekende tools voor de leerkracht die via een thema de leerlingen wil laten kennis maken met het genderbegrip en de werking van gender in onze maatschappij maar bieden geen soelaas voor een meer structurele verankering van het genderthema in de didactische praktijk en invulling. Alleen door leerlingen herhaaldelijk te wijzen op de gegenderdheid van maatschappelijke processen, en hen op systematische wijze vaardigheden bij te brengen die hen in staat stellen deze ‘gegenderdheid’ te ontleden, zullen ze deze kennis en vaardigheden transfereën naar andere vakgebieden en buiten de schoolomgeving. Ook zal, door het genderthema systematisch onder de aandacht te brengen, de positieve attitude bij leerlingen ten aanzien van gelijkheid tussen vrouwen en mannen versterkt worden en aldus eventuele bestaande stereotiepe beeldvorming die is ontstaan door socialisatie, worden afgezwakt en bestreden. Uit het onderzoek van Timmerman en Timmerman blijkt bovendien dat leerkrachten positief staan tegenover de integratie van het genderthema in de lesinhoud, maar dat zij geen idee hebben over de wijze waarop dit kan gebeuren of waar zij didactisch materiaal kunnen vinden.¹³ Ook is er weinig wetenschappelijk onderzoek voorhanden over de integratie van een genderperspectief in geschiedenisonderwijs.¹⁴

De vaststelling van deze lacune, leidde tot het opstellen van een projectaanvraag onder supervisie van RHEA-Centrum Gender & Diversiteit en het IDLO (Interfacultair Departement LerarenOpleiding) van de Vrije Universiteit Brussel met als doel het opstellen van een gids gendereducatie voor leerkrachten die lesgeven in de derde graad Algemeen Secundair Onderwijs (ASO).¹⁵ De aanvraag werd ingediend bij Gelijke Kansen Vlaanderen en werd positief gehonoreerd. Om zoveel mogelijk leerlingen te bereiken werd gekozen om in het bijzonder twee groepen leerkrachten aan te spreken: aangezien Nederlands en geschiedenis deel uitmaken van de ‘verplichte’ basisvakken, komt elke leerling er (evenveel uren) mee in contact. Daarnaast werd ook een hoofdstuk geschreven waarin leerlingen kennis maken met genderstudies als wetenschap en waarin hen de bouwstenen worden aangereikt om zelf een genderonderzoek op te zetten. Op die manier werd dit didactisch instrument ook bruikbaar voor leerkrachten cultuurwetenschappen. Op de wijze waarop het deel voor geschiedenis-leerkrachten werd uitgewerkt, komen we zo dadelijk terug.¹⁶ Bij het uitwerken van de lessen werd er ook over gewaakt dat er een brede waaier aan werkvormen werd gehanteerd om op die manier aan te sluiten bij de leerstijlen van meisjes en jongens (zie verder).

Omdat het echter belangrijk is dat leerlingen een ‘genderbril’ leren opzetten en een onderscheid leren maken tussen ‘seks’ en ‘gender’, werd eerst een inleidende les uitgewerkt waarin beide sleutelbegrippen aan de hand van de ervaringswereld van de leerlingen werden verduidelijkt. Concreet werd hen gevraagd te rea-

geren op een aantal uitspraken waarbij duidelijk wordt dat gepercipieerde verschillen tussen vrouwen en mannen niet alleen biologisch zijn, maar ook cultureel en sociaal bepaald. Om leerlingen toe te laten verder te raken dan het leren zien naar de vrouw/man-dichotomie in samenlevingen uit heden en verleden, hoewel dit natuurlijk ook één van de doelstellingen dient te zijn van gendereducatie, is een goed begrip van het genderconcept onontbeerlijk. Zoals reeds werd aangehaald, dienen leerlingen zich niet alleen bewust te zijn van de maatschappelijke verschillen waarmee vrouwen en mannen te maken krijgen, maar dienen ze ook te beseffen dat deze zijn gebaseerd op constructies die veranderlijk zijn. Het concept gender biedt daarom een bredere en meer analytische kijk dan het leren oog hebben voor ‘mannen’ en ‘vrouwen’ in de samenleving.

Gender en het Vlaamse geschiedenisonderwijs

Hoewel het Vlaamse geschiedenisonderwijs door het hanteren van verschillende ‘socialiteitsdomeinen’ mooi aansluit bij de diversiteit en invalshoeken van de actuele historiografie, wordt er geen of nauwelijks gebruik gemaakt van het genderperspectief en van de rijke wetenschappelijke productie op het gebied van vrouwen -en gendergeschiedenis. Nochtans wordt hierdoor een mooie kans gemist om aan te sluiten bij de leefwereld van de leerlingen, en van meisjes in het bijzonder. Meisjes maken de helft uit van de schoolpopulatie en het is alleen al om die reden belangrijk om zich af te vragen of deze omvangrijke leerlingengroep zich wel in voldoende mate kan identificeren met de leerinhoud van het geschiedenisonderwijs. En uiteraard is geschiedenis, als maatschappijwetenschap, een mooie uitvalsbasis om meisjes én jongens gelaagde samenlevingen uit het heden en verleden te leren bekijken vanuit een genderbril. Aangezien het vak geschiedenis een onderdeel is van het verplichte curriculum in het ASO-onderwijs, kan een integratie van het genderperspectief ervoor zorgen dat alle ASO-leerlingen inzicht verwerven in hoe de maatschappij rondom hen wordt vormgegeven door genderopvattingen, en dat deze opvattingen constructies zijn en geen eeuwigheidswaarden hebben.

Naast vakoverschrijdende eindtermen legt de Vlaamse overheid ook vakgebonden eindtermen op aan onderwijsinstellingen die subsidiëring willen genieten. De eindtermen geschiedenis voor de derde graad ASO hebben – jammer genoeg – geen expliciete aandacht voor gendergeschiedenis. Zij verwachten wel dat leerlingen actuele en historische spanningsvelden vanuit verschillende invalshoeken bekijken waarbij ze rekening dienen te houden met achterliggende waarden, normen en mentaliteiten (ET 23). Ook dienen leerlingen zich volgens de eindtermen bewust te worden van de verscheidenheid aan sociale identiteiten die worden gegenereerd door historische processen (ET 27) en van de interferentie tussen individuen of groepen en >>

maatschappelijke processen (ET 29). Deze eindtermen bieden dus voldoende interpretatieruimte om geschiedenis te benaderen vanuit een genderperspectief maar vermelden nergens expliciet dat leerlingen in staat moeten zijn om met een genderkritische bril naar geschiedenis te kijken.

Het mag dan ook weinig verwonderlijk zijn dat de genderdimensie in de geschiedenisleerplannen ontbreekt.¹⁷ Enkele meer recente handboeken wijden wel aparte hoofdstukken aan het thema vrouwenemancipatie en feminisme.¹⁸ Hoewel deze themalessen zeker een meerwaarde kunnen bieden, volstaat deze benadering niet alleen om leerlingen een blijvend en 'van-zelfsprekend' genderbewustzijn bij te brengen. Aangezien het Vlaamse onderwijs is gebaseerd op co-educatie, zal je als leerkracht, zeker in het ASO, zelden met homogene meisjesklassen te maken krijgen. De mogelijkheid bestaat dat jongens zich minder aangesproken voelen door deze themalessen rond vrouwen en feminisme en zelfs een zekere weerstand tonen.¹⁹ Uit onze persoonlijke projectervaring (zie verder) blijkt dat themalessen op zich juist wél een positieve en verrijkende leerervaring voor meisjes én jongens kunnen zijn, zolang er wordt uitgegaan van een *genderperspectief* en er dus aandacht wordt besteed aan de rollen die vrouwen én mannen kregen toebedeeld in de geschiedenis, waarbij vrouwen niet stevast als slachtoffer en mannen als 'onderdrukker' worden voorgesteld. Daarnaast is het echter ook noodzakelijk de genderdimensie in de geschiedenisonderwijspraktijk systematisch te integreren.²⁰

Deze integratie dient te gebeuren op het vlak van:

- De uitwerking van lesonderwerpen
- De toepassing van de historische kritiek
- De vraagstelling door de leerkracht

Bij de uitwerking van lesonderwerpen kan je er als leerkracht op letten dat de protagonisten niet enkel mannen zijn. Zo kan je bijvoorbeeld in een les over de culturele evolutie in een bepaalde tijdperiode, ook vrouwelijke kunstenaars aan bod laten komen. Of kan je duidelijk maken dat politici niet per definitie mannen hoeven te zijn. Belangrijk is echter wel de leerlingen erop te wijzen dat vrouwen in machtsposities, en vaak ook als protagonisten bij historische gebeurtenissen, eerder uitzondering dan regel waren (en zijn). Zonder deze nuance kunnen leerlingen immers een vertekend beeld krijgen van de maatschappelijke positie van vrouwen in het verleden. Anderzijds dien je zoals gezegd er als leerkracht voor op te letten vrouwen niet steeds in een slachtofferrol neer te zetten. Erg positief voor het zelfbeeld van meisjes is dat immers niet en jongens dreigen dan al helemaal af te haken.²¹ Bovendien doet dit slachtofferbeeld ook de geschiedenis geweld aan. Het is historisch correct om te stellen dat vrouwen, vanwege het feit dat ze vrouw waren, in de geschiedenis een lagere maatschappelijke status en macht hadden. Maar dit wil niet zeggen dat vrouwen niet hebben geprobeerd om hun situatie – individueel of als groep – te veranderen of dat ze stevast aan de zijlijn stonden

bij het voltrekken van historische gebeurtenissen of processen. Door leerlingen te wijzen op deze *agency*, worden vrouwen ook zichtbaar in de geschiedenis, zij het niet steeds als hoofdrolspeler, dan toch tenminste als subject.²² Een doordachte selectie van historisch bronnenmateriaal is hierbij dus onontbeerlijk. In het verlengde hiervan dient de leerkracht ook aandacht te besteden aan de *empowerment* van vrouwen: door de feministische beweging of machtige vrouwen een plaats te geven binnen

Bron: <http://www.warandgender.com/wgwmwv1.htm>

Britse propaganda-affiche uit de Eerste Wereldoorlog.

de geschiedenisles, wordt duidelijk dat vrouwen actief en met succes streden om hun maatschappelijke positie te veranderen en dat macht geen exclusief mannelijk gegeven was. Al dient hier mee opgelet te worden: een te sterke focus op machtige vrouwen kan tot een vertekend beeld bij de leerlingen leiden over de politieke status van vrouwen in het verleden.²³

Leerlingen dienen echter zelf ook aangeboden bronnenmateriaal kritisch te bevragen vanuit een genderperspectief. Hierbij dienen zij zich uiteraard de vraag te stellen of de maker van de bron een man of een vrouw was en of dit gegeven invloed heeft op de inhoud van de bron. Met welke genderbril keek de maker naar de wereld? Hanteerde hij bepaalde beelden van mannen of vrouwen met een specifieke bijbedoeling? Ook de inhoud van de bron dienen zij aan een genderanalyse te onderwerpen. Misschien lijkt de bron op het eerste zicht 'genderneutraal' maar is zij dat niet. Met andere woorden: geeft de bron alleen informatie over mannen of ook over vrouwen (of andersom)? Tot slot dienen leerlingen ook te beseffen dat zij, voor de beantwoording van een historische vraagstelling, bronnen moeten vergelijken en dus op zoek moeten gaan naar gedifferentieerd bronnenmateriaal, waarbij voldoende aandacht wordt besteed aan mogelijke uiteenlopende ervaringen en rollen van vrouwen en mannen bij historische gebeurtenissen en processen. Om een idee te geven hoe dit concreet kan worden

aandacht op vestigt dat vrouwen en mannen verschillende maatschappelijke posities vervulden. Hierna dient de vraag te worden gesteld waarop deze machtsposities waren gebaseerd, op welke wijze en om welke redenen ze werden geconstrueerd. Op die manier wordt pas duidelijk hoe gender 'werkt', en dat opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid historische constructies zijn.

Uit een onderzoek van Ten Dam en Teekens naar het effect van en de manier waarop een genderperspectief binnen geschiedenisonderwijs kan worden geïntegreerd, blijkt dat ook de lesmethode dient afgestemd te zijn op meisjes om door deze groep als verrijkend te worden ervaren. Concreet betekent dit dat er voldoende ruimte is voor leerlingactiverende werkvormen zoals groepswork, discussies en persoonlijke reflectie. Ook jongens bleken in het algemeen deze aanpak te prefereren, vooral omdat de mogelijkheid bestond om een persoonlijk standpunt in te nemen. Of zoals de onderzoekers zelf concludeerden: "*In this sense, the female-friendly teaching method we developed can generally be regarded as good teaching.*"²⁴

Enkele lesvoorbeelden

Laat ons nu even focussen op de lesvoorbeelden die werden uitgewerkt voor het vak geschiedenis. Hoewel we reeds onderstreepten dat de integratie van een genderperspectief zich niet tot themalessen mag beperken, leek het ons

om verschillende redenen toch interessant om enkele thematische lessen uit te werken. Zo bieden de verschillende geschiedenislerplannen voldoende ruimte om enige verdiepende lessen rond een bepaald thema te geven. Ook dienen leerlingen in de derde graad een eigen onderzoek uit te werken. Een genderde lezing van de mainstreamgeschiedenis kan hiervan een mooie invulling zijn. Bovendien dienen volgens ons de krachtlijnen van de gendergeschiedenis, evenals de attitude en daarmee samen-

alleen hun kennis en vaardigheden bij te spijkeren. De lessen dienen eveneens als inspiratie om zelf aan de slag te gaan en nieuwe lessen uit te werken of bestaande lessen te voorzien van een genderperspectief. Deze lessen hoeven dan niet zo per se het thema 'vrouwen en mannen' als uitgangspunt te hebben, maar dienen wel voorzien te zijn van een 'kritische' genderblik.

Een eerste hoofdstuk is opgebouwd rond de vraagstelling of twee eeuwen feminisme en emancipatie hebben geleid tot meer gelijkheid

teit, arbeid, onderwijs & wetgeving) en worden vervolgens in een andere groep ingedeeld, waarna zij de verworven informatie uitwisselen in nieuwe samengestelde groepen. Op basis van deze verzamelende gegevens formuleert elk groepje aan de hand van een woordenweb een beargumenteerd antwoord op de vraagstelling. Afhankelijk van de hoeveelheid tijd die er nog rest, is er plaats voor discussie, waar leerlingen hun persoonlijke mening over de probleemstelling mogen geven.

Een groepswerk over gender en klasse

Een volgend hoofdstuk verbindt onder de titel 'De ene vrouw is de andere niet' het gegeven klasse met sekse en bestaat uit drie inleefspellen die drie periodes uit de nieuwste tijden beslaan: de 'lange' 19^e eeuw, de periode 1914-1948 en de periode 1949-2004. De inhoudelijke doelstelling van deze lessenreeks is dat leerlingen inzien op welke manier verschillende belangrijke historische momenten en processen uit de Belgische geschiedenis van de voorbije twee eeuwen een 'gegenderde' impact hadden op het leven van vrouwen en mannen die behoren tot verschillende klassen: de burgerij, middenklasse en de arbeiders. Hierbij dienen de leerlingen bijzondere aandacht te hebben voor de continuïteit en discontinuïteit van uitsluitings- en machtsprocessen en deze te relateren aan sekse en klasse. Via een actieve werkvorm waarbij leerlingen zich identificeren met een vrouw of man uit de burgerij, arbeiders- of middenklasse krijgen ze aldus de kans om te reflecteren en te discussiëren over de genderimpact van historische gebeurtenissen en processen op de levens van individuele vrouwen en mannen met uiteenlopende sociaaleconomische profielen en levensgeschiedenissen.²⁵ Door middel van een spelbord dat de chronologie van deze gebeurtenissen en processen weergeeft (voor elke periode werden er zes geselecteerd), dienen de leerlingen aan te geven of het proces (bv. de sterke toename van het aantal echtscheidingen tijdens het laatste kwart van de 20^e eeuw) of gebeurtenis (bv. de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht) voor hun personage in kwestie opwaartse dan wel neerwaartse sociale mobiliteit betekende dan wel of dit weinig impact heeft op zijn of haar sociale positie. Het leek ons ook belangrijk om deze gebeurtenissen en processen – en dus de levensloop van de personages – te kaderen binnen gebeurtenissen of processen die eerder behoren tot de 'mainstreamgeschiedenis', oftewel leerstofonderdelen die in alle leerplannen (en handboeken) worden vermeld. Daarom worden op de spelborden – die eruit zien als een tijdslijn waarop de gebeurtenissen en processen chronologisch worden weergegeven – ook andere 'ijkpunten' uit de nationale en internationale geschiedenis vermeld. In de bijhorende handleiding voor de leerkracht werd steeds aangegeven op welke manier er een brug kan geslagen worden tussen deze ijkpunten en gebeurtenissen en pro- >>

Foto door Waldemar Ysebaert.

Een Frans oorlogsmonument ter herinnering aan de gesneuvelde soldaten.

hangende vaardigheden om geschiedenis en bronnen genderkritisch te benaderen, deel uit te maken van de mainstreamgeschiedenis. Naast een systematische integratie van een genderperspectief in de geschiedenisles, zijn themalessen dan een uitgelezen instrument om deze doelstelling te bereiken omdat ze deze kennis, vaardigheden en attitudes naar de leerlingen toe heel sterk expliciteren. Een laatste reden waarom themalessen beslist niet mochten ontbreken in deze didactische gids, is het besef dat voornoemde kennis, vaardigheden en attitudes ook ontbreken bij leerkrachten. Door de hierna besproken themalessen kunnen leerkrachten niet

tussen vrouwen en mannen vandaag. De leerlingen leren dat emancipatie en de weg naar gelijke kansen geen lineaire processen zijn maar gekenmerkt worden door zowel historische continuïteit als discontinuïteit. Daarom werd er bij de selectie van bronnenmateriaal zorgvuldig over gewaakt dat vrouwen niet louter in een slachtofferrol werden neergezet en dat bijvoorbeeld ook mannen gebukt gaan onder bepaalde genderstereotypen, zoals een advertentie over een 'borsthaartrimmer' aantoont. De les is opgebouwd volgens de 'puzzelstukmethode': de leerlingen verwerken in groepen informatie rond vijf thema's (kledij & uiterlijk, seksuali-

cessen met een genderimpact. Zo kan de leerkracht de leerlingen naar het verband laten zoeken tussen de maatregelen die de overheid trof in de jaren 1933-1934 met als doel vrouwenarbeid te ontmoedigen en de economische crisis uit deze periode. Deze inleefspellen kunnen ook gebruikt worden als recapitulatielessen, doordat je als leerkracht kan toetsen wat de leerlingen nog weten over deze ‘ankerpunten’ uit de ‘*mainstream*-geschiedenis’. Het inleefspel over de periode 19^e eeuw-1914 leent zich dan ook uitstekend om het eerste jaar van de derde graad af te sluiten. De andere twee inleefspellen sluiten beter aan bij de leerinhouden van het tweede jaar van de derde graad. De eindconclusie die geldt voor de drie inleefspellen luidt dat zowel gender als klasse bepalende factoren zijn in mogelijkheden om hoger op te klimmen op de sociale ladder. Historische gebeurtenissen en processen hebben een verschillende (gegenderde) uitwerking voor vrouwen en mannen. Hierbij speelt echter ook klasse een belangrijke rol: afhankelijk van de klasse waartoe je behoort, zal een bepaalde gebeurtenis of proces minder of meer effect hebben op jouw sociale positie als vrouw of als man. Ook hier werd weer gewaakt om niet te vervallen in een eenzijdige klaagzang over de ondergeschikte positie van vrouwen doorheen de geschiedenis van de laatste twee eeuwen. Omtrent het verbod op ‘opzoeking van het vaderschap’ dat in de jonge Belgische wetgeving in 1831 werd ingeschreven, dat mannen de mogelijkheid bood de verantwoordelijkheid voor buitenechtelijke kinderen te ontlopen, wordt bijvoorbeeld gesuggereerd dat de leerkracht de leerlingen ook kan laten reflecteren welke vrouwen er mogelijk tevreden waren met deze bepaling. Het dienstmeisje uit het rollenspel dat zwanger werd van haar werkgever ondervond duidelijk nadeel van deze regeling, terwijl de echtgenote van de overspelige burgerman wellicht opgelucht was over het feit dat bastaardkinderen en voormalige minnaresses geen financiële claims en erfenisrechten konden doen gelden. In het rollenspel dat de periode 1949-2004 beslaat, wordt gewezen op de inhaalbeweging die meisjes maakten in het onderwijs gedurende de laatste decennia. Dit wordt afgezet tegen de lagere slaagkansen van mannelijke studenten. Op die manier wordt aangegeven dat een ‘genderblik’ dus niet alleen naar vrouwen kijkt, maar ook oog dient te hebben voor de mindere situatie waarin mannen en jongens zich kunnen bevinden. Tegelijk wordt in dit voorbeeld de link tussen gender en klasse gelegd: de leerlingen worden erop gewezen dat de stap naar hoger onderwijs in zeer grote mate wordt bepaald door het opleidingsniveau van de moeder en het feit of ze al dan niet werk heeft. Bij gezinnen met een zwakke socio-economische achtergrond presteren jongens slechter dan hun zussen maar krijgen ze wel meer kansen om verder te studeren. De wijze waarop iemands gender zijn maatschappelijke status en succes bepaalt, is dus sterk afhankelijk van de klasse waartoe hij of zij behoort (en andersom), zoals

dit voorbeeld perfect illustreert. Gendergeschiedenis mag immers niet voorbij gaan aan het complexe samenspel van gender en klasse en hiervoor is het noodzakelijk dat leerlingen een meervoudig perspectief leren hanteren ten aanzien van historische gebeurtenissen.²⁶ Hierdoor wordt ook weer vermeden dat gendergeschiedenis louter over de achterstelling van vrouwen gaat.

dat zij, door deze historische kritiek toe te passen vanuit een genderperspectief, een extra dimensie kunnen toevoegen aan deze onderzoeksmethode en zo tot een beter begrip komen van de historische realiteit, die vaak verschillend was voor vrouwen en mannen. Deze uiteenlopende beleving en rolverdeling komt vaak scherp naar voren in gewapende conflicten en dit was zeker het geval in de Eerste Wereldoorlog.

Een Britse arbeidster aan het werk in een vliegtuigmontagefabriek tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Een oefening in historische kritiek vanuit een genderperspectief

Een laatste hoofdstuk gaat ervan uit dat de leerlingen weten wat de doelstellingen van de historische kritiek zijn en dat zij de vaardigheden beheersen die nodig zijn om de historische kritiek toe te passen op gediversifieerd bronnenmateriaal. Dit wil zeggen dat leerlingen weten welke vragen zij aan bronnen dienen te stellen om de betrouwbaarheid ervan na te gaan. Naast de individuele bevraging van de bron weten zij ook dat bronnen met elkaar geconfronteerd dienen te worden, zowel qua inhoud als qua bronsituering, om zo dichterbij de historische waarheid te komen. In deze les leren de leerlingen

log. In een eerste fase worden de leerlingen ingedeeld in zes groepen. Elke groep krijgt een historische bron én een instructiekaart met daarop richtlijnen over hoe ze deze bron dienen te analyseren. De instructiekaarten van de ‘B-groep’ zijn meer verdiepend dan die van de ‘A-groep’. De verdiepende vragen zijn gearceerd en maken het mogelijk om de aangeboden bron te analyseren vanuit een genderperspectief. Het is wel belangrijk dat de leerkracht niet op voorhand aan de leerlingen meedeelt dat de vragen van de B-groep meer verdiepend zijn dan die van de A-groep. De vaststelling dat de verdiepende vragen leiden tot meer genuanceerde informatie – en een correcter antwoord bieden op de probleemstelling – komt pas in fase 2 aan bod en het is leuker als er hier een ‘verrassings-

effect' speelt. In totaal worden er drie verschillende soorten bronnen geanalyseerd.

Groep 1A en groep 1B dienen zich aan de hand van een cirkeldiagram over het aantal militaire en burgerdoden te buigen over de vraag hoeveel dodelijke slachtoffers er vielen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Groep 1A krijgt een instructiekaart met vragen die geen rekening houden met het genderperspectief. Het ant-

woord van deze groep zal dus enkel bestaan uit een globaal cijfer en in het beste geval zullen de leerlingen een opdeling hebben gemaakt tussen burgerdoden en militaire doden. Groep 1B krijgt een instructiekaart met vragen die wél aanzetten tot reflectie over het gegenderde karakter van een militair conflict. Deze leerlingen komen tot het besluit dat de militaire doden hoofdzakelijk mannen waren, terwijl de burgerdoden zowel uit mannen als vrouwen bestonden.

Groep 2A en groep 2B bestuderen de oorlogsspanningen van de Britten. Hiertoe analyseren zij een propaganda-affiche die vrouwen oproept hun mannelijke verwanten aan te sporen dienst te nemen. De vragen op de instructiekaart van groep 2A zijn vrij oppervlakkig en

analyseren de affiche enkel op het eerste 'betekenisniveau'. Diezelfde vragen zijn voor groep 2B echter meer uitgewerkt, wat deze groep in staat stelt ook de diepere, achterliggende genderconstructie van de boodschap te achterhalen. Op de affiche worden de vrouwen voorgesteld in de traditionele en passieve rol van de achterblijvende moeder, echtgenote, dochter (en verloofde?). Op basis van deze affiche lijkt hun enige nuttige bijdrage tot de oorlogsspanningen zich te beperken tot die van steunende partner en dochter. Hun plaats is letterlijk in het huis, van waaruit zij de vertrekkende dierbare mannelijke familieleden nakijken. De leerlingen komen op basis van deze affiche tot het besluit dat de Eerste Wereldoorlog niet voor een roldoorbreking zorgde maar eerder mannen bevestigde in de rol van (actieve) soldaat, en vrouwen in die van de (passieve) thuisblijver, die enkel morele steun aan de oorlog verleenden.

Groep 3A en groep 3B buigen zich over de vraag op welke wijze de oorlog herinnerd werd, en meer bepaald wie er het voorwerp uitmaakte van de oorlogsherinnering. De vragen op de instructiekaart van groep 3A leidden tot een oppervlakkige analyse: een rouwende vrouw knielt bij de gedenksteen en een soldatenhelm op een grafkruis. De afbeelding van de vrouw is vrij onpersoonlijk. Het monument ademt een sfeer uit van ingetogen verdriet. De functie van het monument is de herinnering van de gesneuvelde soldaten levend te houden. Groep 3B krijgt aanvullende vragen voorgeschoteld die focussen op de wijze waarop het monument vrouwen en mannen herinnert. De enige persoon die wordt afgebeeld is een vrouw. Haar kledij komt niet overeen met de toenmalige mode en is 'klassiek' te noemen: een lang gewaad met hoofddoek. Hierdoor vertoont zij een opvallende gelijkenis met bijbelse Maria die rouwt bij het graf van haar overleden zoon. Mogelijk is zij een weduwe of een moeder van een overleden soldaat. Ook kan zij het vaderland representeren. In ieder geval heeft de wijze waarop ze wordt afgebeeld tot doel om de aandacht niet zozeer op haar persoon te vestigen, wel op de persoon die er net niet op staat afgebeeld: de soldaat. Hij wordt gerepresenteerd door zijn helm die rust op een grafkruis. De doden om wie hier gerouwd wordt, zijn dus soldaten. Ook de tekst op het monument (de namen van mannen) geeft aan dat hier mannen herinnerd worden. De functie van het monument is dus de herinnering aan de gesneuvelde soldaten – en dus mannen – levend houden. De rouwende vrouw werd enkel afgebeeld om het verdriet om het verlies van mannen door de natie te ondersteunen – zij maakt dus niet het voorwerp uit van de herinnering. Op basis van de informatie die deze groep heeft verworven kan worden besloten dat in de oorlogsherinnering vooral mannen worden herinnerd, in hun actieve rol als soldaat. Vrouwen bevinden zich in de marge van deze herinnering, als passieve moeder (of weduwe).

In de tweede fase presenteren de leerlingen hun bevindingen en wordt hen gevraagd om te

argumenteren welk antwoord het dichtst in de buurt komt bij de 'historische waarheid'. Zo wordt duidelijk dat de militaire doden hoofdzakelijk mannen waren, terwijl de burgerdoden zowel uit mannen als vrouwen bestonden. Een andere conclusie luidt dat de Eerste Wereldoorlog niet voor een roldoorbreking zorgde. In de herinnering aan de oorlog spelen vrouwen slechts een bijrol, als rouwend familiedid.

Indien deze oefening in de historische kritiek vanuit een genderperspectief zich tot deze bronnenanalyse zou beperken, wordt aan belangrijk aspect van het historisch onderzoek voorbij gegaan. Leerlingen dienen immers ook te beseffen dat ze op zoek moeten gaan naar meerdere bronnen die een onderwerp documenteren, en dat de confrontatie van verschillende bronnen de kijk op het historische gebeuren kan nuanceren. Daarom krijgen de leerlingen de affiche van de *Women's Royal Air Force* voorgeschoteld. De leerlingen komen tot de conclusie dat via propagandaffiches de (Britse) overheid vrouwen, net als mannen, opriep om een actieve rol op te nemen in de oorlog, zij het wel in 'hulpfuncties' die nauw aansloten bij de traditionele arbeidsverdeling. Vervolgens wordt de leerlingen de foto van de vrouwelijke arbeidster met de vliegtuigschroef getoond. Ook hier wordt de vraag gesteld of deze vorm van vrouwenarbeid roldoorbrekend was of niet. Hiervoor kan verwezen worden naar het cirkeldiagram: door de massale inzet van mannelijke soldaten, ontstond er een tekort aan arbeidskrachten in het leger én de zware industrie, waardoor vrouwen werden aangespoord om dit tekort aan te vullen.²⁷

Op basis van deze twee aanvullende bronnen dienen de leerlingen vervolgens hun deelconclusie bij te sturen: vrouwen vervulden zowel passieve als actieve functies. Mannen worden echter in een actieve rol herinnerd, namelijk als (gesneuvelde) soldaat. Vrouwen spelen een eerder marginale en passieve rol in de oorlogsherinnering (als moeder van een overleden soldaat). Van de actieve rol van vrouwen vinden we niets terug in de monumenten die oproepen om de oorlog te gedenken. Minstens even belangrijk is dat de leerkracht de leerlingen laat recapitulieren wat ze hebben geleerd over de toegepaste onderzoeksmethode: niet alleen een gegenderde kijk op bronnen is noodzakelijk, ook de zoektocht naar diverse bronnen heeft hier zijn meerwaarde bewezen.

Enkele aanbevelingen

De uitwerking van een educatieve gids voor gendergeschiedenis was een leerrijke ervaring, die de opstellers ervan voor verschillende uitdagingen stelde. Zo bleek het niet makkelijk om een genuanceerd verhaal te brengen. Je kan er nu eenmaal niet omheen dat vrouwen doorheen de geschiedenis een lagere maatschappelijk status hadden en globaal gezien meer dan mannen met genderdiscriminatie te maken hadden. Aan de andere kant kan je moeilijk ontkennen dat de vrouwenemancipatie in het Westen een positief en grotendeels lineair proces is: de wettelijke gelijkheid is ondertussen gereali- >>

Deze afbeelding wordt aan de leerlingen getoond ter illustratie dat ook mannen steeds meer gebukt gaan onder schoonheidsidealen: zo weinig mogelijk lichaamsbehaar, een afgetraind lichaam.

seerd. Jongeren dienen echter ook te beseffen dat ‘de strijd nog niet is gestreden’: de feitelijke ongelijkheid tussen vrouwen en mannen bestaat nog steeds en nieuwe vormen van genderongelijkheid – waarbij bv. mannen benadeelde partij zijn – duiken op. Zoals reeds eerder in dit artikel werd aangegeven met enkele voorbeelden, kan een gevarieerde selectie van bronnenmateriaal de nodige nuance inbrengen en een eenzijdige klaagtoon of hoera-gevoel vermijden.

Een tweede uitdaging bestond eruit om de leerlingen een ‘breed’ genderbewustzijn bij te brengen. Daaronder verstaan we dat leerlingen de (maatschappelijke) verschillen tussen vrouwen en mannen moeten leren zien, zich bewust zijn van het feit dat de ‘man’ vaak (onbewust) als norm wordt vooropgesteld en dat vrouwen vaak onzichtbaar zijn. Daarenboven dienen leerlingen ook te beseffen dat de ongelijkheid tussen vrouwen en mannen geënt is op achterliggende genderideologieën en mentaliteiten, die hun weerslag vinden in maatschappelijke processen en structuren. Daarom dient de geschiedenislerkracht ook voldoende aandacht

te besteden aan de *agency* van overheid, groepen en individuen die gericht was (en is) tegen genderongelijkheid. Zo krijgen jongeren de boodschap mee dat genderongelijkheid op verschillende niveaus en via uiteenlopende wegen ongedaan kan worden gemaakt.²⁸

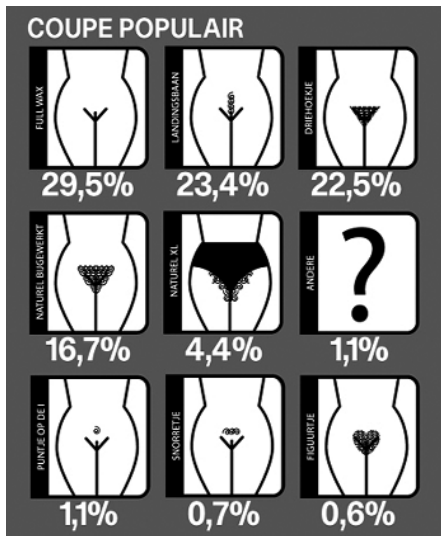
Tot slot formuleren we graag nog enkele aanbevelingen. De structurele integratie van een genderperspectief in het geschiedenisonderwijs dient vastgelegd te worden door middel van eindtermen en de leerplannen. Zo niet blijft de kennismaking met gendergeschiedenis louter afhankelijk van de individuele wil en interesse van de leerkrachten. We zijn ons terdege bewust van de hoge werk- en tijdsdruk die leerkrachten nu reeds ervaren als het erop aan komt de leerplandoelstellingen te halen. Daarom pleiten we ook nadrukkelijk voor de integratie van een *genderperspectief* binnen de bestaande lesonderwerpen. Hierbij dient natuurlijk ook te worden opgemerkt dat niet elk lesonderwerp zich even sterk leent voor de integratie van een genderperspectief doordat de geschiedenislerstof voor de derde graad ASO zich (nog steeds) sterk concentreert op politieke en internationa-

le geschiedenis.²⁹ Indien nieuw te ontwikkelen leerplannen een groter gewicht aan sociale, culturele en mentaliteitsgeschiedenis toekennen, wordt de integratie van een genderperspectief vanzelfsprekender.

Toch kan ook de vraag worden opgeworpen of, net zoals dit bijvoorbeeld voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging het geval is, leerlingen ook geen kennis dienen te hebben van de krachtlijnen van de gendergeschiedenis (zoals bijvoorbeeld in het rollenspel wordt uiteengezet). Daarom kunnen de leerplannen ook sterk aanbevelen dat gedurende enkele lesmomenten de leerlingen expliciet worden aangezet tot onderzoek vanuit een genderperspectief. Onze geschiedenislessen uit *Gezocht: M/V in de les. Een uitgewerkt lessenpakket gendereducatie* bieden we aan ter inspiratie.

Daarnaast is er nood aan een sensibilisering van toekomstige leerkrachten en huidige leerkrachten via de lerarenopleidingen en centra die nascholing aanbieden. De auteurs van de uitgave van *Gezocht: M/V in de les. Een uitgewerkt lessenpakket gendereducatie* organiseren alvast in de nabije toekomst enkele vormingsessies voor leraren-in-de-dop, leerkrachten en lerarenopleiders.

Als aanmoediging om als leerkracht de geschiedenislessen van een genderperspectief te voorzien, geven we *last* – maar zeker *not least* – de reacties van de leerlingen op het lessenpakket mee. Alle uitgewerkte lessen werden immers verschillende malen uitgetest en waar nodig bijgestuurd. Het bleek een aangename verrassing hoe vlot de leerlingen op basis van de inleidende les over sekse en gender de gederde boodschappen in historische bronnen konden deconstrueren. De inleidende oefening die gestoeld is op het ontmaskeren van clichés over vrouwen en mannen bleek dus succesvol te zijn wanneer het erop aankwam om de opgedane vaardigheden toe te passen in andere vakinhouden. De vrees dat jongens zich minder zouden aangesproken voelen door het genderthema of er zelfs een afkeer van zouden ontwikkelen – hetgeen zich wellicht had vertaald in storend of passief gedrag – bleek onterecht.³⁰ De opdrachten boden voldoende nuance om ook jongens op hun ‘genderrol’ aan te spreken. Opmerkelijk was de toegenomen mondigheid van de meisjes bij groepsdiscussies en de presentatie van opdrachten, hetgeen zeker illustreert dat dit soort van lessen de betrokkenheid van meisjes verhoogt. Het was ook uitermate plezierig om als leerkracht aan de deur van het klaslokaal verschillende malen de vraag te krijgen “of deze les ook over gender zal gaan?”. En nog mooier was de volgende uitspraak van een leerling: “Mevrouw, ik denk dat ik een feministe ben.” ///

Uit een lezeressenenquête blijken volgens het weekblad Flair de nieuwste trends in vrouwelijke schaamhaardracht: hoe minder, hoe beter. Deze afbeelding wordt naast de advertentie over de borsthaartrimmer geplaatst om aan te geven dat zowel vrouwen als mannen steeds meer worden gedwongen hun uiterlijk naar bepaalde idealen vorm te geven.

een slachtofferrol worden neergezet, leidt tot een negatieve leerervaring bij meisjes: Geert Ten Dam en Hanneke Farjas Teekens, 'The Gender Inclusiveness...', pp.71-73.

- ²² Geert ten Dam en Rikki Rijkschroeff, 'Teaching Women's History in Secondary Education: Constructing Gender Identity', in: *Theory and Research in Social Education*, 24, 1996, pp. 71-88.
- ²³ Mieke de Vos, 'Juf, waren wij dan helemaal niet belangrijk', in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Amsterdam, 2005, p. 126 en p. 128.
- ²⁴ Geert Ten Dam en Hanneke Farjas Teekens, 'The Gender Inclusiveness...', pp. 72-74.
- ²⁵ Hierbij willen we ook opmerken dat niet alleen aandacht voor vrouwen in leerinhouden leidt tot een hogere betrokkenheid van leerlingen – in dit geval meisjes – maar dat leermiddelen ook kinderen en jongeren van lagere sociale klassen dienen aan te spreken. Zoniet dreigt er een 'dubbele vervreemding' bij deze groep leerlingen: enerzijds van de school-en middenklassecultuur, maar anderzijds ook van de eigen leefwereld. Zie: Madeleine Arnot, *Reproducing Gender? Essays...*, p. 67. Aandacht voor personages van verschillende socio-economische (en bij uitbreiding van diverse etnisch-culturele) achtergrond is aangewezen opdat leermiddelen alle leerlingen bereiken.
- ²⁶ Linda Lestvik, 'What Educational Research ...', p. 284.
- ²⁷ Het is wel nuttig om de leerlingen erop te wijzen dat de inschakeling van vrouwen in het leger en in de oorlogsindustrie vooral gold voor Groot-Brittannië. In België werden vrouwen wel ingeschakeld als frontverpleegster maar voor het overige bleef hun actieve rol eerder beperkt. Belgische vrouwen werden bijvoorbeeld niet massaal tewerkgesteld in de industrie. Dit heeft onder meer te maken met het feit dat in het bezette België er geen tekort was aan arbeidskrachten.
- ²⁸ Linda Lestvik, 'What Educational Research ...', p. 286.
- ²⁹ In tegenstelling tot Nederland, is voor het Vlaamse geschiedsonderwijs van overheidswege geen canon opgesteld. In theorie kennen de leerplanmakers dus een grote autonomie inzake het bepalen van de leerinhouden. In de praktijk zien we echter dat zowel de handboeken als leerplannen die in de verschillende onderwijsnetten worden gebruikt, zeer sterke overeenkomsten vertonen.
- ³⁰ Het ontbrak ons helaas aan tijd en middelen om een uitgebreid leeronderzoek uit te voeren bij de testgroepen.

Noten:

- ¹ Valerie E. Lee, 'Gender Equity and the Organization of Schools', in: Barbara Bank en Peter P. Hall. *Gender, Equity, and Schooling. Policy and Practice*. New York en Londen, pp.139-140.
- ² Elaine Millard, 'Endnote', in: Ann Clark en Elaine Millard, *Gender in the secondary curriculum. Balancing the books*. Londen en New York, 1998, p. 248.
- ³ Verder in dit artikel wijzen we op de vaststelling dat gender-vriendelijke leerinhouden en onderwijsmethodes niet strikt gescheiden kunnen worden maar eerder complementair dienen te zijn om als verrijkend door de leerlingen te worden ervaren.
- ⁴ Madeleine Arnot, *Reproducing Gender? Essays on Educational Theory and Feminist Politics*. Londen en New York, 2002, p. 56, p. 58, en pp. 67-68.
- ⁵ Carole Brugeilles en Sylvie Cromer. *Promoting Gender Equality thought Textbooks. A Methodological Guide*. Parijs, 2009, p. 27 en p.47.
- ⁶ Kitty Roggeman, 'Bedenkingen bij het artikel en de uiteenzetting van Hilde en Heidi Timmerman', in: *Historica*, jg.31 (2008), nr.2, p. 27.
- ⁷ De hogere slaagkansen van meisjes in het secundair en hoger onderwijs doen zich ook in andere landen en onderwijssystemen voor. Zie: Rudi Janssens, 'De relatie tussen geslacht/gender en onderwijs', in: Machteld De Metsenaere en Karen Celis (red.). *Gegenderd onderwijs*. Brussel, 2003, pp. 62-63.
- ⁸ http://www.belgium.be/nl/nieuws/2011/news_belgische-vrouwen-steeds-hoger-opgeleid.jsp
- ⁹ *Genderjaarboek 2007 MV United. Onderwijsmonitor*. Brussel, pp. 19-47; *Statistisch Jaarboek van het Vlaams Onderwijs*. Januari 2009.
- ¹⁰ Voor een overzicht van leermiddelen die gelijkheid vrouwen/mannen tot onderwerp hebben, zie: <http://www.rosadoc.be/site/nieuw/pdf/lees.pdf/>. Zie ook: www.genderindeklas.be.
- ¹¹ Zie: www.rosadoc.be/onderwijs/beeldige_vrouwen/start.htm
- ¹² Zie: <http://www.ehbf.be>
- ¹³ Hilde Timmerman & Heidi Timmerman, 'Vrouwengeschiedenis

in de praktijk van het middelbaar onderwijs', in: *Historica*, jg.30 (2007), nr.3, pp.15-18.

- ¹⁴ Zie: Linda Lestvik, 'What Educational Research Says about Teaching and Learning Women's History'. In: Carol Berkin, Margaret S. Crocco and Barbara Winslow (ed). *Clio in the Classroom. A guide for teaching U.S. Women's History*. Oxford, 2009, p. 291.
- ¹⁵ De uitgewerkte lessen in deze gids werden bewust opgesteld voor de derde graad ASO omdat hiervoor helemaal nog geen didactisch materiaal bleek te bestaan. De opstellers van deze gids hebben echter wel plannen om ook voor het Technisch Secundair Onderwijs (TSO) en BSO een uitgewerkte lessenspakket te ontwerpen.
- ¹⁶ De uitgewerkte lessen Nederlands gaan dieper in op de relatie tussen gender, taal en maatschappij, leren jongeren op een genderkritische manier naar reclame kijken en staan stil bij de gegenderde boodschappen die vervat zitten in stationsromannetjes en 'chick lit'.
- ¹⁷ In een leerplan worden de eindtermen vertaald in leerplandoelstellingen en worden leerstofinhouden en lesinhouden concreter gemaakt.
- ¹⁸ De handboekenreeks *Passages* (Averbode) benadert wel enkele onderwerpen mede vanuit een genderperspectief.
- ¹⁹ Geert Ten Dam en Hanneke Farjas Teekens, 'The Gender Inclusiveness of a Women's History Curriculum in Secondary Education', in: *Women's Studies International Forum*, vol. 20 (1997), nr. 1, p. 71.
- ²⁰ Mirjan Cornelis en Anja van Oostrom. *Vrouwen, een vergeten geschiedenis in de schoolboeken. Een analyse van de huidige praktijk in dertig schoolboeken en aanbevelingen voor de toekomst*. Utrecht, 1990, p. 70; Margaret S. Crocco en Andrea S. Libresco, 'Citizenship Education for the 21st Century – A Gender Inclusive Approach to Social Studies', in: David Sadker en Ellen S. Silber (red). *Gender in the Classroom. Foundations, Skills, Methods, and Strategies Across the Curriculum*. New Jersey, 2006, p. 121.
- ²¹ Uit het onderzoek van Ten Dam en Teekens blijkt dat een te sterke focus op de vrouwengeschiedenis waarbij vrouwen in

Sophie Bollen is leerkracht geschiedenis aan het Koninklijk Atheneum Grimbergen (Go! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap) en als wetenschappelijke navorser verbonden aan RHEA-Centrum Gender & Diversiteit van de Vrije Universiteit Brussel. Zij is ook hoofdredactrice van *Historica*. Voor meer informatie over vormingen rond gendereducatie kan je haar contacteren op sbollen@vub.ac.be of 0495/57.11.84

Geïnteresseerden die tewerkgesteld zijn in het Vlaamse onderwijs kunnen een gratis exemplaar van de educatieve gids aanvragen (zolang de voorraad strekt).

Vacature VVG

Het bestuur van de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG) zoekt een enthousiast nieuw bestuurslid dat het secretariaat op zich wil nemen.

De secretaris bereidt in samenwerking met de voorzitter de bestuursvergaderingen als ook de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering voor. Zij/hij maakt een voorstel voor de agenda en notuleert de vergaderingen. Daarnaast verzorgt zij/hij de inkomende en uitgaande post. Het bestuur bestaat momenteel uit zeven leden, elk met hun eigen taak, en komt vier à vijf keer per jaar bijeen.

Voor meer informatie: Renée Nip, rianip@yahoo.com

Tragische prinses of
geëngageerd vorstin?

Louise Henriette van Oranje-Nassau

In de zeventiende eeuw erfde Frederik Willem II van Hohenzollern (1620-1688) als keurvorst van Brandenburg een door de verwoestingen van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) verzwakt en versnipperd rijk. Hij wist het tot een sterke eenheidsstaat te smeden en zou daarom de geschiedenis ingaan als de 'Grote Keurvorst'. Zijn echtgenote de Nederlandse prinses Louise Henriette van Oranje Nassau (1627-1667) speelde als keurvorstin bij de naoorlogse ontwikkeling van Brandenburg een belangrijke rol. Hun huwelijk stond aan de basis van de latere koningen van Pruisen en keizers van Duitsland.

/ Matty Klatter /

Portret van Louise Henriette, door Gerard van Honthorst, ca. 1645.

Wie was deze Oranjeprinses aan wie de stad Oranienburg bij Berlijn haar naam dankt en die in de Nederlandse geschiedenis vooral bekend is als de tragische prinses die door haar gedwongen huwelijk niet de keuze van haar hart kon volgen, maar door Duitse historici gezien wordt als actieve en sociaal geëngageerde vrouw van de 'Grote Keurvorst'? Hieronder zal de rol en betekenis van deze kleindochter van Willem van Oranje bij de zeventiende-eeuwse huwelijkspolitiek en de ontwikkeling van Brandenburg worden belicht.

Mademoiselle d'Orange

Louise Henriette werd in 1627 geboren in Den Haag als oudste dochter van stadhouder Frederik Hendrik (1584-1647) en Amalia van Solms-Braunfels (1602-1675). Frederik Hendrik, die zelf een register¹ bijhield waarin hij bijzonderheden over geboorte en doop van zijn kinderen opschreef, noteerde over Louises geboorte: "ma fille Louise est née au palais de La Haye le 27 Novembre a 11 de matin et est baptisée a la chapelle du palais de dit lieu en-

compagnement des nobles de Hollande le magistrat de la Haye". Opmerkelijk is dat hij als geboortejaar 1628 vermeldde in plaats van 1627, het jaar dat in de bronnen als zodanig wordt aangegeven.

Louise groeide op in de glorie van de Republiek aan het stadhouderlijk hof dat in die tijd internationale allure begon te krijgen en zich ontwikkelde tot centrum van politieke, militaire en diplomatieke activiteiten.² Haar ouders resideerden er met veel vorstelijk vertoon en hun imposante hof was nogal uitzonderlijk in een staat die niet geregeerd werd door een monarch. Statusverhoging zochten zij via een steeds vorstelijker levensstijl. Vooral de ambitieuze Amalia was een belangrijke kracht achter het toenemende aanzien van de Oranjes. Zij streefde naar internationaal aanzien en erkenning voor het Oranjehuis en wilde door Europese vorsten als volwaardig worden gezien.

Haar grootmoeder Elisabeth van Solms was een zuster van Willem van Oranje. Als voormalige hofdame van de keurvorstin van de Palts wist Amalia dat hofcultuur status gaf aan de

vrouwen van de hofhouding, vooral aan het hoofd, de vorstelijke echtgenote. Zij wist hoe de Oranjes zich dienden te presenteren en bracht het Haagse hofleven op het peil van de omringende landen.

Prinses Louise kreeg een calvinistische opvoeding, waarvan ondermeer taal-, godsdienst-, muziek- en literatuuronderwijs deel uitmaakten. Ook kreeg zij schilderlessen van hofschilder Gerard van Honthorst. Ze hield van Franse romans. Zo las ze tijdens de avonden aan het stadhouderlijk hof de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664), die zich graag aan het Haagse hof kwam vermaken, voor uit de Franse roman *Ariana* en gaf ze hem "tien boeken van Cassandra" ten geschenke, een romantisch verhaal van de Franse auteur Gautier Calprenède.³ Zij voerden lange gesprekken en tussen Louise en Willem ontwikkelde zich een vrouwelijke verstandhouding.

Louise, in hofkring aangeduid als *Mademoiselle d'Orange*, maakte er al jong kennis met de vorstelijke gasten die aan het Oranjehof verbleven. Ook ging zij veel om met de prinsessen

Het stadhouderlijk gezin, van links naar rechts: Frederik Hendrik, Willem II, Henriette Amalia, Amalia van Solms en Louise Henriette. Gravure van Crispijn de Passe, 1629.

van Bohemen, dochters van de keurvorst van de Palts, de gevluchte Boheemse ‘Winterkoning’ Frederik (1596-1632), en zijn vrouw de Britse koningsdochter Elizabeth Stuart (1596-1662), die zich met hun hofhouding in Den Haag hadden gevestigd. Met de oudste dochter, de begraafde Elisabeth van de Palts (1618-1680), leerling en vriendin van René Descartes en beroemd om haar geleerde correspondentie, ontwikkelde Louise een levenslange vriendschap.⁴

Huwelijkspolitiek

Als oudste Oranjedochter speelde ‘*mademoiselle d’Orange*’ een belangrijke rol in de ambitieuze huwelijkspolitiek van haar ouders die aansluiting zochten bij de Europese vorstenhuisen. Amalia, niet gespeend van politiek talent, trachtte haar dynastieke ambities vooral te verwezenlijken via de huwelijken van haar kinderen en boekte daarbij de nodige successen. Nadat het gelukt was in 1641 voor zoon Willem (1626-1650) een huwelijk te arrangeren met de Engelse koningsdochter Maria Stuart, stegen ook de ambities voor Louise. Hierbij botsten de belangen van moeder en dochter.

Frederik Hendrik was van plan zijn oudste dochter uit te huwelijken aan de aan de Oranjes verwante Friese Nassau stadhouder Hendrik Casimir I van Nassau-Dietz (1612-1640), maar Amalia wist het voorgenomen huwelijk te verhinderen door het huwelijkscontract te vernietigen. Zij vond dat Louise koninklijk moest trouwen en zocht in andere kringen naar een bruidegom: alleen een koning of een keurvorst kwam voor een verbintenis met haar oudste dochter in aanmerking. Onderhandelingen in 1646 over een huwelijk met de Engelse troonopvolger, de latere koning Karel II, liepen door de interne

politieke strijd in Engeland op niets uit. Inmiddels onderhandelde Amalia over een verbintenis met Frederik Willem van Hohenzollern, sinds 1640 keurvorst van Brandenburg en een van de belangrijkste vorsten in het Duitse rijk.⁵

Deze was een achterkleinzoon van Willem van Oranje en had van 1634 tot 1637 staats- en rechtswetenschappen gestudeerd aan de in Europa vermaarde Leidse universiteit. Zijn militaire training kreeg hij aan het hof van zijn oom Frederik Hendrik.

Van wederzijdse sympathie tussen Frederik Willem en Louise was geen sprake, integendeel. Door een huwelijk met de Oranjeprinses hoopte de keurvorst op steun van de Republiek in zijn strijd met Zweden over de heerschappij in de Oostzee. Ook hoopte hij zo te profiteren van de bijna vorstelijke status die Frederik Hendrik zich inmiddels had verworven. Bovendien was Louise als schoonzuster van een Engelse koningsdochter voor hem een acceptabele partij.

Louise zelf had inmiddels haar eigen keus gemaakt. Zij was verliefd op een andere achterneef, de protestantse Franse prins Henri Charles de la Trémoille (1620-1672), die zijn militaire opleiding eveneens aan het hof van zijn oom kreeg en haar het hof maakte. “Hij is heel amereux van madamoisell”, noteerde Hendrik Casimirs broer en opvolger als stadhouder van Friesland Willem Frederik in 1644 in zijn dagboek. Zelf vond hij haar “heel hubs en fray”.⁶ Frederik Hendrik had geen bezwaar tegen een huwelijk met de la Trémoille, maar Amalia vond hem niet aanzienlijk genoeg. Haar huwelijksplan leidde tot een familiedrama: zeer tegen haar zin werd ‘*mademoiselle d’Orange*’ door haar moeder tot een huwelijk

met de keurvorst gedwongen.

Dankzij Willem Frederik van Nassau-Dietz die hierover in zijn dagboeken verslag deed, weten we hoe groot Louises weerzin tegen het haar opgedrongen huwelijk was. Hij noteerde hoe Louise hoopte de keurvorst op afstand te houden door duidelijk te maken dat zij zich als verloofd beschouwde met de la Trémoille. Maar Louise protesteerde tevergeefs dat zij als pion moest dienen voor de dynastie: “‘t is te beklagen dat ik om zijn gelds wil en een weinig land zo ongelukkig moet zijn en verkocht worden. Och, was ik dood of was ik een boerin, zo mocht ik doch iemand nemen die ik kende naar mijn zin en die ik liefhad” en dat, als zij een man opgedrongen zou krijgen, zij zo’n man niet zou kunnen liefhebben, aldus de notities van Willem Frederik.⁷ Tot op de dag vóór de door haar moeder geregelde huwelijksplechtigheid gaf Louise te kennen dat zij niet in eer en geweten haar jawoord kon geven. Maar haar werd duidelijk gemaakt dat de verarmde Trémoille weliswaar prins, maar zonder land, voor haar onacceptabel was. Een huwelijk met de keurvorst was een bevel, een bevel van haar moeder om de reputatie van het Oranjehuis te verhogen.

Ondanks Louises heftige verzet werd haar huwelijk met Frederik Willem van Brandenburg op 7 december 1646 voltrokken in de feestzaal van het Oude Hof (Paleis Noordeinde). Ter gelegenheid daarvan was deze versierd met een schilderij die de geschiedenis van Dido en Aeneas tot onderwerp had. De bruidegom koning Aeneas kwam uit de vreemde evenals de keurvorst waardoor het als een passende omljsting van het huwelijk werd gezien. De gelaatstrekken van deze mythische helden le- >>

ken dan ook overeen te komen met die van het bruidspaar.⁸

Al droeg Louise een schitterende bruidsjurk van zilverbroom, een vrolijke bruid was zij niet. Door de omstandigheden en door de ziekte van Frederik Hendrik werd haar bruiloft een so(m)bere plechtigheid. De stadhouder moest worden ondersteund door zijn secretaris Constantijn Huygens en door Laurens de Buysero, griffier van de Domeinraad.⁹ Het zou de laatste keer zijn dat hij in het openbaar verscheen voor zijn dood in maart 1647. Volgens de in 1767 gepubliceerde memoires van Henri de la Trémoille zou Frederik Hendrik op zijn sterfbed Louise zijn spijt hebben betuigd dat hij haar tegen haar zin had uitgehuwelijkt. Hofprediker Johannes Goethals vertelde Willem Frederik dat hij zijn hand naar zijn dochter had uitgestoken en “*pardonnez-moi*” had gezegd.¹⁰

Louises huwelijk werd door Jan Mijntens vastgelegd op een groot schilderij en ter gelegenheid daarvan schreef Joost van den Vondel het majestueuze gedicht *De Kleefsche Hofzwaen* dat hij opdroeg aan “de doorluchtste Princes Louise van Oranje, keurvorstin des Heiligen Roomschen Rijcks”.¹¹

Amalia's opzet was gelukt: door de huwelijksverbintenis van haar oudste dochter met het huis Hohenzollern was het internationale aanzien en dynastieke prestige van de Oranjes versterkt. Het toonde het groeiende gewicht van de Oranjes in het Europese dynastieke netwerk. Zo groeide onder invloed van Amalia's optreden het huis van Oranje uit tot een dynastie van Europees formaat en ging het deel uitmaken van een internationaal netwerk van Europese hoven.

Keurvorstin

Haar huwelijk voerde de jonge Louise uit het welvarende Holland naar ongekende armoede. De erflanden van haar echtgenoot vormden geen staatseenheid maar lagen verspreid in het Duitse rijk. Naast Brandenburg regeerde de keurvorst ook over Pruisen, Kleef en Pommeren. De Dertigjarige Oorlog had voor het keurvorstendom catastrofale gevolgen gehad. Brandenburg was verwoest, leeggeplunderd en de bevolking gedecimeerd. Ook het hof in de residentiesteden Berlijn, Kölln aan de Spree en Königsbergen had zwaar onder de oorlogshandelingen te lijden gehad. Daarom woonde het paar tijdens de eerste huwelijksjaren in het kasteel Zwanenburg in Kleef. Uit het huwelijk van Louise en Frederik Willem werden vijf zoons en één dochter geboren van wie slechts twee zoons de volwassen leeftijd bereikten: Willem Hendrik (1648-1649); Karl Emil (1655-1674); Frederik (1657-1713); de tweeling Hendrik (1664) en Amalia (1664-1665) en Ludwig (1666-1678). Tijdens de moeizame reis naar Berlijn in 1649 overleed Louises oudste zoon Willem Hendrik.

Er is weinig bekend over de persoonlijke verhouding tussen Louise en haar echtgenoot. Al was het dan een louter om politieke redenen gesloten verbintenis die moeilijk van start ging, volgens Duitse historici (b)leek het een harmo-

nisch huwelijk.¹² De keurvorst was zeer gesteld op zijn vrouw die een van zijn belangrijkste raadgevers werd. Zij vergezelde haar man regelmatig op zijn veldtochten en reizen naar Pruisen, Kleef, Denemarken of zelfs naar zijn legerkamp. Vanuit hun gezamenlijke calvinistische geloofsovertuiging trachtten zij eendrachtig goede betrekkingen op te bouwen met protestantse machthebbers elders in Europa om hun politieke positie te versterken.

In de zomer van 1647 vertelde Louise Willem Frederik dat het beter met haar ging en dat

werden in de keurvorstelijke hofhouding opgenomen en Oranje werd de favoriete kleur aan het Brandenburgse hof.

Ontwikkelingsproject

Louise heeft als keurvorstin de Hollandse invloed aan het hof van de Hohenzollerndynastie versterkt. Maar vooral heeft zij een belangrijke bijdrage geleverd aan de sociaaleconomische en culturele ontwikkeling van Brandenburg. Zij leidde er een cultivering en een ontwikkeling in die belangrijk was voor de naoorlogse weder-

opbouw van haar nieuwe vaderland. Vooral voor de ontwikkeling van de streek en stad Bötzw, een merenlandschap even ten noorden van de stad Berlijn, ontplooidde zij talrijke initiatieven en activiteiten. Van haar man kreeg zij op eigen verzoek in 1650 dit jachtdomein ten geschenke inclusief landerijen, het jachtslot, de bijbehorende dorpen, veen- en weidegebieden en de gelijknamige stad. Het waterrijke landschap moet Louise aan Holland herinnerd hebben. Het leek haar een geschikt gebied om haar doelstelling te verwezenlijken: een landbouw- en veeteeltbedrijf naar Hollands voorbeeld opzetten om de lokale economie weer op gang te brengen. Zo kon zij tevens de band met haar vaderland in stand houden en een eigen werkerterrein ont-

Portret van de jonge Louise Henriette als kind, door Gerard van Honthorst, ca. 1634.

ze er in ieder geval tevreden over was dat zij niet aan het Engelse hof van Karel II was beëindigd. De gelovige Louise beschouwde haar huwelijk niet zozeer als een persoonlijke aangelegenheid, maar als haar vorstelijke plicht en een haar door God opgelegde opdracht. En die opdracht wilde zij zich zo goed mogelijk vervullen. Zij toonde zich een krachtig vorstin, die haar stempel drukte op de naoorlogse ontwikkeling van haar nieuwe vaderland, een ontwikkeling die volgens het keurvorstelijk paar naar het voorbeeld van Nederland gepaard diende te gaan met bevordering van handel, landbouw en industrie. De keurvorst, die tijdens zijn verblijf in de Republiek onder de indruk was geraakt van het welvarende Holland, zag het als lichtend voorbeeld voor de ontwikkeling van zijn eigen land. Daarvoor heeft ook Louise zich actief ingezet. Zij had behalve haar rijke bruidsschat in haar gevolg een keur van Nederlandse bouwmeesters, ingenieurs, vaklieden en kunstenaars als Gerard en Willem van Honthorst en Jan Lievens meegebracht naar het land van haar echtgenoot. Leden van de Nassaufamilie

wikkelen. Het vormde de aanzet tot een succesvolle wederopbouw van deze regio. En voor de bevolking die zwaar onder de oorlog geleden had, ontpopte Louise Henriette zich ter plekke als reddende engel.

Zij startte met een agrarisch ontwikkelingsproject waarvoor zijzelf het programma opstelde. Daartoe liet ze de verarmde grond voortvarend in cultuur brengen en kocht zij met geld uit haar eigen vermogen nieuw land aan. Daardoor werd het gebied niet alleen aanzienlijk uitgebreid, maar kon het ook tot een aaneengesloten gebied worden gevormd dat door een planmatige aanpak structureel ontwikkeld kon worden. Louise had niet alleen verstand van landbouw en veeteelt, maar beschikte ook over organisatietalent. Afkomstig uit een land dat bekend stond om zijn tuinbouw, tuinier- en kwekerijtraditie was zij hierin geïnteresseerd en informeerde zij zich daarover bij deskundigen. Tijdens haar bezoeken aan Den Haag als keurvorstin liet zij zich op de hoogte stellen van de nieuwste ontwikkelingen en stand van zaken op het gebied van

land- en tuinbouw en veeteelt.

Onder haar persoonlijke leiding werd een modelbedrijf met diverse land- en tuinbouwprojecten naar Hollands voorbeeld opgezet, zoals een melkveehouderij, moestuinen, boomgaarden, bloemkwekerijen, een schapenteeltproject en een brouwerij. Ook liet ze op eigen kosten boerderijen en arbeiderswoningen bouwen, kocht verwaarloosde landerijen op en stelde nieuwe pachters aan. Om het tekort aan arbeidskracht op te lossen liet de keurvorstin in navolging van haar man, die al eerder Neder-

vorderen. Zo kon Louise haar ideeën over landbouwontwikkeling in de praktijk brengen en zich de boerin wanen die zij zich tijdens haar gedwongen verlovingsgewens had te zijn.¹³ Het ging haar er vooral om winstgevendende producten te genereren die importen overbodig konden maken. Door nieuwe aankopen breidde Louise het gebied verder uit.

Van Louises sociale engagement getuigde ook de stichting van een weeshuis in Oranienburg. Na de geboorte van troonopvolger Karel Emil in 1655, zes jaar na de dood van haar

maakten eveneens deel uit van haar plannen. Ook de industriële ontwikkeling van het gebied profiteerde van haar engagement: de oprichting van een papiermolen en een aardewerkfabriek in 1663 fungeerde als motor voor de lokale economie.

Ook als zij niet in Oranienburg verbleef, hield Louise de leiding over de rentabiliteit van haar bedrijf en wilde ze door haar plaatsvervangers op de hoogte worden gehouden van de gemaakte vorderingen: *“tout mon divertissement est Oranienburg ou j’espere tout de changements”*, schreef ze in juni 1661. Daarin leek zij op haar vader voor wie zijn bouwprojecten *“un de ses agréables divertissements”* vormden.¹⁴

Louises voorbeeld vond navolging. Zo stichtte de jachtmeester van de keurvorst Jobst von Hertefeld de bekendste nederzetting van Hollandse kolonisten in Brandenburg *‘Neuholland’*. Met hulp van Nederlandse waterbouwkundigen liet hij de woeste gronden ontginnen, het moerasgebied droogleggen en verpachtte land aan Nederlandse boeren en tuinders, die gunstige pachtcontracten kregen.

Het jachtslot liet Louise in 1651 tot een privéresidentie verbouwen in de Hollands-classicistische stijl van Jacob van Campen en Pieter Post. Er omheen kwam een lusthof, een groot park met sier- en moestuinen, boomgaarden, een oranjerie, vijvers en fonteinen. Model hiervoor stond de tuin van het Haagse Mauritshuis dat Johan-Maurits van Nassau-Siegen in 1636 had verworven.

Voor de inrichting en decoratie van het slot stonden behalve het Mauritshuis ook paleis Huis ten Bosch model. In 1655 werd het door het keurvorstelijk paar officieel in gebruik genomen en kreeg het slot de naam Oranienburg, een naam die ook overging op de naburige stad.

Hoewel Louises activiteiten voornamelijk geconcentreerd waren in Oranienburg en omgeving was zij ook actief in de residentiesteden Berlijn en Kölln aan de Spree. Zij maakte er plannen voor de herinrichting en uitbreiding van het slotpark, maar ook voor de aanleg van stadsparken en plantsoenen. Ook liet zij in het centrum van de stad land in ontwikkeling brengen om er een landbouw- en zuivelbedrijf op te zetten waaraan zijzelf leiding gaf. Dat deed zij op actieve wijze door initiatieven te nemen voor projecten, medewerkers te werven en door middel van regelmatige inspecties persoonlijk toezicht te houden op de uitvoering en voortgang ervan. Uit correspondentie met haar zaakwaarnemers Otto von Schwerin, Johann Georg von Ribbeck en Friedrich Götze blijkt dat zij controleerde of haar opdrachten werden uitgevoerd en verdere aanwijzingen en richtlijnen gaf. Koeien en speciale Hollandse gewassen werden aangevoerd en tuinarchitecten naar Berlijn gehaald. Volgens haar aanwijzingen ontstonden parken en brede lindelanen naar voorbeeld van het Haagse Lange Voorhout, maar ook moestuinen, waar groenten werden gekweekt, die tot dan toe geïmporteerd dienden te worden. Hier zou Louise de eerste aardappels van Brandenburg hebben geplant om het eenzijdige voedselpakket van de bevolking aan >>

Allegorie op het huwelijk van Louise Henriette en Frederik Willem. Dit schilderij hing aan de oostelijke muur van de Oranjezaal in Huis ten Bosch. Geschilderd door Gerard van Honthorst, ca. 1650.

landse kolonisten naar Brandenburg had gehaald, Nederlandse boeren, tuinders en ambachtslieden naar Brandenburg komen met wie zij contracten afsloot waarin de wederzijdse rechten en plichten werden vastgelegd. Zo sloot de 23-jarige Oranjeprinses in 1651 haar eerste contract met de kolonisten.

Ze vestigde de boerenfamilies en ambachtslieden op het domein en voorzag hen van land, huisvesting, ruimhartige kredieten en privileges zoals vrijstelling van pacht en belasting. Dat laatste leidde bij de autochtone bevolking tot protesten. Op het landbouwbedrijf, waarvan zij inkomsten en uitgaven zelf bijhield, werden met de teelt van uit Nederland geïmporteerd zaai- en pootgoed diverse groenten en fruitbomen gekweekt om de voedselsituatie van de lokale bevolking te verbeteren en de handel te be-

eerstgeboren zoon en de miskramen die zij daarna kreeg, stichtte de keurvorstin grotendeels met eigen geld het eerste weeshuis van Duitsland. Ze volgde hiermee het voorbeeld van het weeshuis dat haar tante Maria van Oranje in Buren had gesticht in 1612. Daarmee legde Louise de grondslag voor de wezenzorg in Duitsland. Het reglement voor de verzorging en opvoeding van de weeskinderen – er was plaats voor 12 jongens en 12 meisjes – werd in detail door Louise opgesteld. Haar modelweeshuis dat 300 jaar zou blijven bestaan was uniek voor Duitsland.

Voor de herbouw van de in de oorlog afgebrante woonhuizen en kerken stelde Louise eveneens ruime middelen ter beschikking. De aanleg van parken en plantsoenen en een die-rentuin ter vermaak van de Oranienburgers

te vullen. Al gauw werd tuinieren mode in Berlijn en ontstond er een levendige handel in gewassen, bollen en zaden.

Door zich actief en stelselmatig met een voor die tijd opmerkelijk ontwikkelingsplan ten behoeve van de landbouweconomische en sociale ontwikkeling van haar land bezig te houden, daarbij gebruikmakend van de nieuwste Nederlandse kennis en ervaring, heeft de Oranjeprinses een belangrijke bijdrage geleverd aan de naoorlogse wederopbouw van de stad Oranienburg en omgeving. Louise liet er geen misverstand over bestaan dat het haar hierbij niet om het geven van aalmoezen te doen was, maar om

de reguliere marktprijs.¹⁵

Ook verwierf Louise naam als kunstverzamelaar. Zo legde zij een schilderijenverzameling en de eerste porseleincollectie van Duitsland aan. Hiermee zette zij een 'Oranjetraditie' voort: met dezelfde gepassioneerde als haar moeder richtte zij in 1663 een toonaangevende porseleinkamer in het paleis Oranienburg in waarvan zij de wanden liet bekleden met goudleer op een blauwe achtergrond. Een nieuw element was de beschildering van het plafond met muzikanten en oosterse figuren die van achter een balustrade naar beneden keken.¹⁶ Later zou deze toepassing van geschilderde

waartussen de keurvorstelijke familie heen en weer kon reizen. In Potsdam werd in 1664 gestart met de bouw van een paleis in Hollands-classicistische stijl en Berlijn werd van een grachtenstelsel voorzien. Ook werden er 'boomgalerijen' aangeplant naar Haags voorbeeld; één ervan is de latere boulevard *Unter den Linden*.

Of de keurvorstin ook werkelijk de auteur is geweest van vier aan haar toegeschreven kerkliederen is twijfelachtig; daarvoor ontbreken betrouwbare aanwijzingen. Waarschijnlijker is dat zij hiervan de opdrachtgever en inspirator is geweest.

Politieke invloed

Ook op het politieke beleid van het keurvorstendom oefende Louise invloed uit. Al speelde zij op politiek terrein een minder actieve rol dan haar moeder, zij had veel invloed op haar man die haar regelmatig raadpleegde over zijn politieke plannen en besluiten. Ook zette zij zich in voor diplomatieke missies en besprekingen. Zo nam zij in 1660 tijdens een verblijf in Den Haag de gelegenheid te baat om er bij de Staten-Generaal op aan te dringen dat de Hollandse vloot ingezet zou worden ter ondersteuning van de krijgsoperaties van haar man. Tijdgenoten en diplomaten beschouwden haar als de beste ingang naar de keurvorst en als de "ordnende kracht an seinen Hof".¹⁷ Ook zou Louise bemiddeld hebben bij voorkomende religieuze conflicten tussen lutheranen en de calvinisten, die een minderheid vormden in het lutherse Brandenburg.

De keurvorstin bemoeide zich actief met politieke aangelegenheden als ze dat in het belang van haar (Oranje)familie of van de Republiek vond, of als haar geweten in het geding was. Zo bracht zij samen met Amalia van Solms in 1651 de staatsman en kamerheer van de keurvorst Konrad von Burgsdorff ten val. Louise had zich al eerder negatief over hem uitgelaten en vond dat haar man zich te veel door hem liet beïnvloeden. Waarschijnlijk revancheerde zij zich ook voor de negatieve rol die hij volgens haar had gespeeld bij de totstandkoming van haar huwelijk. Amalia beschouwde Von Burgsdorff als tegenstander in de strijd om de voogdij over haar kleinzoon Willem. Ook met zijn opvolger Georg von Waldeck waren er meningsverschillen waarbij Louise en Amalia eendrachtig partij kozen tegen hem.¹⁸ Van groot belang voor haar man waren de bezoeken die Louise bracht aan de Nederlanden zoals in 1652, 1659, 1660 en 1666. In zijn externe politieke conflicten zocht hij steun bij de Republiek en Louise wendde daartoe haar diplomatieke talenten aan om de stemming ten gunste van Brandenburg te beïnvloeden.

Uit Louises correspondentie met haar vrouweling Otto von Schwerin, adviseur van haar man en lid van de Geheime Raad van het keurvorstendom, blijkt dat ze geregeld samen overlegden en hun adviezen op elkaar afstemden alvorens hun opvattingen aan de keurvorst voor te leggen.

Ook in de strijd tussen Zweden en Polen om

Huwelijksceremonie van Louise Henriette en Frederik Willem in de feestzaal van het Oude Hof (Paleis Noordeinde) op 7 december 1646, door Jan Mytens.

structurele hulp op lange termijn.

Afkomstig uit de leidende handelsnatie van het toenmalige Europa ontpopte de Oranjeprinses zich ondanks het door haar ongewenste huwelijk met de 'Grote Keurvorst' als een ontwikkelingswerker avant la lettre. In een omgeving die door mannen werd gedomineerd, verrichtte zij baanbrekend werk door de verwaarloosde en onvruchtbare grond die ze bij haar aankomst aantrof in ontwikkeling te laten brengen en de staatskas en de bevolking te laten profiteren van de verbeterde voedselsituatie en de oplevende ondernemingsgeest. Hoe succesvol haar projecten waren, blijkt ondermeer uit het feit dat de landbouwtechnische situatie in die periode in Oranienburg de beste was van het keurvorstendom. En uit het feit dat de Oranienburgse boter- en kaasproductie kon voorzien in de behoefte van het Berlijnse hof tegen

plafonds in een dergelijk kader door haar zoon koning Frederik I van Pruisen worden overgenomen. Zo gaf Louise de aanzet tot de rage aan Duitse vorstenhuizen om porseleinkabinetten in te richten die nog tot in de achttiende eeuw zou naverken.

Bij haar activiteiten werd zij aangemoedigd en gesteund door haar man en haar bloedverwant Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679). Deze laatste was als stadhouder van Kleef in Brandenburgse dienst en had veel invloed in het keurvorstendom. Hij speelde er vooral een belangrijke rol bij de grote bouwprojecten en de ontwikkeling van water- en wegebouw en ruimtelijke planning.

Koninklijke aspiraties kwamen tot uitdrukking in de aanleg van diverse stadspaleizen en zomerresidenties in en rond Berlijn die met elkaar verbonden werden door lanen en grachten,

de heerschappij in de Oostzee speelde Louise een rol: in tegenstelling tot haar man koos ze de kant van Polen. Zij verschilde met hem van mening over zijn verbond met Zweden omdat dat nadelig was voor de handelsbelangen van de Republiek en stak haar mening niet onder stoelen of banken. Door haar pogingen de keurvorst te bewegen positie tegen Zweden te kiezen versterkte ze het anti-Zweedse front in Brandenburg. Ze sprak zelf met de Poolse onderhandelaar over een wapenstilstand en wendde zo haar invloed aan om haar man te bewegen de Poolse kant te kiezen.

Bij het verdrag dat in 1657 werd gesloten met koning Johann II Kasimir van Polen bedong de keurvorst de soevereiniteit over het hertogdom Pruisen. Zo kon hun zoon zich in 1701 als keurvorst Frederik III tot koning van Pruisen laten kronen.

Maar Louise keerde zich principieel tegen de Poolse troonkandidatuur van haar gemaal omdat zij vreesde voor katholisering van het keurvorstendom. Zij stelde alles in het werk om haar man ervan te weerhouden de Poolse kroon te aanvaarden. Uit haar correspondentie met Otto von Schwerin blijkt dat zij vond dat het in deze kwestie slechts op het geweten aankwam en trouw aan het calvinistische geloof belangrijker was dan politiek gewin: *“in dieser Frage sollte er nur seinem Gewissen folgen und daran denken, dass man Gott mehr gehorchen müsse als den Menschen”*.¹⁹ Zij drong er bij hem op aan alles in het werk te stellen haar man ervan te weerhouden de Poolse kroon te aanvaarden en hun correspondentie hierover geheim te houden. De Poolse Rijksdag zag overigens uiteindelijk van het aanbod van de keurvorst af.

Louise was ook actief in de dynastieke huwelijkspolitiek. Al had zijzelf aan den lijve ondervonden hoe haar eigen voorkeur had moeten wijken voor de belangen van de Oranje-Nassau dynastie, dat weerhield haar er niet van een huwelijk voor haar jongere zus Henriette Catharina (1637-1708) te bewerkstelligen met vorst Johan Georg II van Anhalt-Dessau (1627-1693). Daarmee beoogde zij een nauwere politieke aansluiting en samenwerking tot stand te brengen van de drie protestantse staten Brandenburg, Anhalt en de Republiek. Het huwelijk werd in 1659 in de Groningse Martinikerk gesloten.²⁰

Ook was Louise de persoon die bemiddelde tussen contacten met en entree bood tot de keurvorst voor ondermeer haar moeder en haar zwager Johan Georg II van Anhalt-Dessau, die op deze wijze politieke invloed konden uitoefenen. Daardoor was Amalia in staat haar politieke invloed in Europa nog te laten gelden na het overlijden van Frederik Hendrik en in het stadhouderloze tijdperk. Diplomaten in Den Haag bleven haar ook na 1650 zien als een belangrijke pion in het Europese politieke schaakspel. Zelfs aan het Franse hof werd er rekening mee gehouden dat zij de schoonmoeder was van de ‘Grote Keurvorst’, die voor de Franse evenwichtspolitiek zo belangrijk was en die, naar diplomaat d’Estrades rapporteerde, “naar de pijpen van Amalia danste”. Het toont aan hoe Louises dynastieke huwelijk de buitenlandse

Familieportret van keurvorst Frederik Willem met Louise Henriette en hun drie zonen Karl Emil, Frederik en Ludwig, door Jan Mytens.

politiek van de Republiek én de Europese politiek nog jarenlang kon beïnvloeden. Er blijkt ook uit hoe Louises nabijheid tot de persoon van de keurvorst een belangrijke pijler van invloed was voor het familiebelang van de Oranjes en aanverwanten. Zo wist Amalia van Solms in haar conflict met haar schoondochter Maria Stuart over naamgeving en voogdijrecht van haar pasgeboren kleinzoon na de plotselinge dood van zijn vader stadhouder Willem II in 1650, zich met steun van haar schoonzoon de keurvorst te verzekeren van het medevoogdijchap over het kind de latere Willem III. Ook kreeg zij het met zijn steun voor elkaar dat hij de naam Willem zou dragen, tegen de zin van Maria die hem naar haar vader en broer Karel wilde noemen. Amalia had grote invloed op de ontwikkeling van haar kleinzoon. Het onderstreept de relevantie van het familiebelang in de vroegmoderne staat.²¹

Hoe groot Louises aandeel is geweest bij de ontwikkeling van Brandenburg en de Hollandse uitstraling daarbij is door het ontbreken van voldoende bronnenmateriaal moeilijk exact vast te stellen. Haar biografe Ulrike Hammer stelt terecht dat haar betekenis daarbij groter is geweest dan in de historiografie wordt aangegeven.

Louise heeft als keurvorstin een belangrijke bijdrage geleverd aan de economische en sociaal-culturele ontwikkeling van Brandenburg. Haar betekenis voor het keurvorstendom ligt daarbij vooral in haar bemiddelende rol bij de overdracht van Nederlandse kennis en expertise ten behoeve van de naoorlogse opbouw van haar nieuwe vaderland. Voor de bevordering daarvan heeft zij zich daadkrachtig ingezet en haar netwerken en contacten in de Republiek daartoe aangewend.

Door actief leiding te geven aan haar ambiti-

euze ontwikkelingsprojecten bracht zij stad en streek Oranienburg tot bloei en legde door de introductie van nieuwe kennis en technieken uit de Republiek mede de basis voor de modernisering van haar gebied.

Dood en reputatie

Louise Henriette had vanaf 1660 te kampen met een slechte gezondheid. Zij overleed na een wekenlang ziekbed op 18 juni 1667 op 39-jarige leeftijd in Kölln aan de Spree. Het jaar daarvoor had zij nog een bezoek gebracht aan haar moeder in Den Haag. Toen zij haar einde voelde naderen schreef Louise: “ik heb wel geen reden om naar mijn dood te verlangen; ik bemin de keurvorst, mijn heer, hartelijk en zo ook mijn lieve kinderen; maar ik wil gaarne mijn God gehoorzaam zijn”.²² Zij werd op 26 november bijgezet in de grafkelder van de Hohenzollerns in de Dom van Berlijn, waar haar pronksarcofaag nog te bewonderen is. In de talrijke lijkredes en gedenkschriften die na haar dood verschenen, werd Louise Henriette vooral geprezen om haar tolerantie, haar verzoenende houding en om haar liefdadigheid.

Haar echtgenoot hertrouwde in juni 1668 – zeer tegen de zin van Amalia van Solms – met Dorothea Sophie van Holstein-Glücksburg (1636-1689). Na Louises dood kwam er een eind aan de invloed van de Oranjes in de Brandenburgse politiek die ook geleidelijk haar calvinistische inslag verloor.

Louise was zeer geliefd in Brandenburg en stond bekend om haar diepgewortelde vroomheid en haar wat terughoudende aard, maar ook om haar daadkracht en ondernemingszin. In 1657 werd zij door een Franse diplomaat omschreven als “zachtaardig, ernstig en bezadigd; zij spreekt weinig maar wat zij zegt is goed. Zij is klein maar heeft een goed figuur, is zeer god- >>

vruchtig en ijverig in haar gereformeerde godsdienst".²³

En de negentiende-eeuwse Duitse auteur Theodor Fontane schreef in een van zijn publicaties over Brandenburg over haar "sie war eine sehr fromme Frau, aber ihr Frömmigkeit war nicht von der bloss beschaulichen Art und neben dem 'bete' stand ihr das 'arbeite'. Mild und wohlwollend wie sie war, duldet sie doch

Portret van Amalia van Solms door Michiel van Mierevelt, ca. 1629. Olie op doek.

keine Nachlässigkeit".²⁴ Louise Henriette was door haar huwelijk stammoeder van de latere koningen van Pruisen en keizers van Duitsland. Haar zoon Frederik werd als keurvorst Frederik III in 1701 de eerste koning van Pruisen. Hij maakte na het overlijden van zijn moeders neef stadhouder-koning Willem III in 1702 aanspraak op de Oranje-erfenis als zoon van Frederik Hendriks oudste dochter.

Louises naam is tegenwoordig vooral verbonden met het slot en de stad Oranienburg. Na haar dood erfde haar zoon Frederik het slot, dat hij in barokstijl liet verbouwen. Het werd zijn favoriete paleis. Ter herinnering aan zijn moe-

der liet hij haar monogram 'LC' (*Luise Churfürstin*) en de inscriptie "was Luise Henriette schuf, es hat das Kleid gewechselt, aber die Dinge blieben und der Segen lebt fort" op het slot aanbrengen.²⁵ Met de onthulling van een standbeeld van de Brandenburgse keurvorstin in juni 1858 voor het slot eerde de stad Oranienburg haar nagedachtenis bijna 200 jaar na haar dood. In 1904 onthulde prins Frederik van Pruisen een standbeeld van Louise in de stad Moers.

Oranienburg is het oudste barokslot van de deelstaat Brandenburg en biedt tegenwoordig onderdak aan een tentoonstelling van de Stichting van Pruisische kastelen van Berlijn-Brandenburg.

Besluit

Het levensverhaal van Louise Henriette toont aan hoe vorstelijke echtgenotes een niet te onderschatten factor konden vormen in de machtsverhoudingen aan het vroegmoderne hof en hoe belangrijk familierelaties daarbij waren.

Amalia van Solms en haar oudste dochter Louise gebruikten hun positie met succes om hun familiebelang te versterken. Amalia's dynastieke huwelijkspolitiek zorgde voor een snelle stijging van de status van de Oranjes in de kring van Europese vorstenhuizen. Louise bemiddelde tussen contacten en bood familieleden entree tot de keurvorst die op deze wijze invloed konden uitoefenen.

Ook voegt het aan de wat romantisch gekleurde reputatie van Louise als de 'tragische' prinses die door haar gedwongen huwelijk niet de keuze van haar hart kon volgen, een meer praktisch georiënteerde dimensie toe van actieve echtgenote van de 'Grote Keurvorst' als bemiddelaar bij de overdracht van moderne landbouweconomische deskundigheid uit de republiek ten behoeve van 'ontwikkelingsland' Brandenburg. Zij toonde zich daarbij een vorstin met grote verdienste voor de ontwikkeling van het keurvorstendom waarvoor zij de kracht van de Republiek wist te benutten. Waarschijnlijk is zij een van de eerste vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis die een belangrijk aandeel had in het ontwikkelingsproces van een land in opbouw.

Nader onderzoek naar leven en werk van deze Oranjeprinses en haar rol bij de ontwikkeling van Brandenburg in het midden van de zeventiende eeuw kan het beeld van Louise Henriette aanvullen en nuanceren. ///

Noten:

- ¹ Hierin valt van enige discriminatie van meisjes bij deze militaire vader niets waar te nemen. Als in 1634 bij de geboorte van de zoveelste dochter, Albertina Agnes, Amalia aan haar zuster Ursula toevertrouwt dat zij "gheren einen son gehabet hat", voegt zij eraan toe: "Der Prince hat sie so leibe als einen son": zie: J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik*. Zutphen, 1978, p. 253.
- ² J. Israel, 'The courts of the house of Orange, c. 1580-1795', in: J. Adamson (red.), *The princely courts of Europe. Ritual, politics and culture under the Ancien Regime, 1500-1750*. Londen, 1999, p. 121 en p. 129; zie ook: M.Klatter, 'Nassauvrouwen als huwelijks-makelaars', in: *Historica*, 2009, 1, pp. 6-8.
- ³ J. Visser (red.), *Gloria Parenti. Dagboeken van Willem Frederik stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*. Den Haag, 1995, p. 138; zie ook: P. van der Ploeg en

C. Vermeeren (red.), *Vorstelijk verzameld. De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia*. Zwolle, 1998, p. 47.

- ⁴ In latere jaren bezocht Elisabeth haar vriendin Louise als keurvorstin van Brandenburg geregeld in Berlijn waar Elisabeth in debat ging met filosofen en theologen en om haar buitengewone geleerdheid voor een wereldwonder werd gehouden. Door bemiddeling van Louise en haar man werd Elisabeth benoemd tot abdis van het protestantse vrouwenklooster in Herford (Westfalen). Zie: R. Fruin, 'De jeugd van Louise Henriette d'Orange', in: *Verspreide geschriften*, 4 (1901), p. 111.
- ⁵ De Nederlandse Republiek en het keurvorstendom Brandenburg waren vanaf 1609 bondgenoten om de Kleef-Gulikse erfenis, waarop zowel Spanje als Brandenburg aanspraak maakte, uit Spaanse handen te houden. Ter beveiliging van de Nederlandse oostgrens tegen Spanje had Maurits voor Brandenburg Kleef en Gulik bezet. Om zich blijvend te verzekeren van Nederlandse steun ging de keurvorst in 1612 over van het lutherse naar het calvinistische geloof. Zie: W. Ruizendaal en M. Conrads, *Nassau en Oranje. 600 jaar geschiedenis van ons vorstenhuis van Engelbert I tot Willem-Alexander*. Buren, z.j., p. 84.
- ⁶ J. Visser, *Gloria Parenti. Dagboeken van ...*, pp. 84-85 en p. 274. Zie ook: Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau*. Amsterdam, 2000, pp. 61-97, p. 105 en p. 291.
- ⁷ J. Visser, *Gloria Parenti. Dagboeken van ...*, pp. 293-294, p. 306 en p. 308.
- ⁸ P. van der Ploeg en C. Vermeeren (red.), *Vorstelijk Verzameld. De kunstcollectie van ...*, p. 40.
- ⁹ P. van der Ploeg en C. Vermeeren (red.), *Vorstelijk Verzameld. De kunstcollectie van ...*, p. 28.
- ¹⁰ Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht...*, p. 82, p. 89 en p. 105.
- ¹¹ J. van den Vondel, *Poëzy of verspreide gedichten*. Franeker, 1682, p. 211.
- ¹² Ulrike Hammer, *Kurfürstin Luise Henriette. Eine Oranierin als Mittlerin zwischen den Niederlanden und Brandenburg-Preussen*. Münster, 2001, p. 143.
- ¹³ Claudia Sommer, 'Niederländische Einflüsse auf die Landeskultivierung und Kunstentfaltung in Brandenburg von 1640-1670', in: M. Schacht (red.), *Onder den Oranjeboom. Nederlandse Kunst en Cultuur aan Duitse Vorstenhoven in de 17e en 18e Eeuw*. München, 1999, pp. 205 e.v.; zie ook: T. Saring, *Luise Henriette, Kurfürstin von Brandenburg, 1627-1677*. Göttingen, 1939, pp. 61 e.v.
- ¹⁴ K. Ottenheim, 'Fürsten, Architekten und Lehrbücher. Wegen der Holländischen Baukunst nach Brandenburg im 17. Jahrhundert', in: H. Lademacher (red.), *Onder den Oranjeboom. Dynastie in der Republik. Das Haus Oranien-Nassau als Vermittler Niederländischer Kultur in Deutschen Territorien in 17. und 18. Jahrhundert*. München, 1999, pp. 287-298.
- ¹⁵ U. Hammer, *Kurfürstin Luise Henriette...*, p. 89.
- ¹⁶ P. van der Ploeg en C. Vermeeren (red.), *Vorstelijk verzameld. De kunstcollectie van ...*, p. 84.
- ¹⁷ S. Groenveld, 'Beiderseits der Grenze. Das Familiengeflecht bis zum Ende der ersten oranisch-nassauischen Dynastie', in: H. Lademacher (red.), *Onder den Oranjeboom. Dynastie in der Republik; Das Haus Oranien-Nassau als Vermittler Niederländischer Kultur in Deutschen Territorien in 17. und 18. Jahrhundert*. München, 1999, p. 151; zie ook: R. Fruin, 'De jeugd van Louise Henriette...', pp. 95-121.
- ¹⁸ U. Hammer, *Kurfürstin Luise Henriette...*, pp. 134-135.
- ¹⁹ U. Hammer, *Kurfürstin Luise Henriette...*, p. 138.
- ²⁰ R.van Ditzhuyzen, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek*. Haarlem, 2004, p.141.
- ²¹ Zie ook J. Duindam, 'Tussen tafellaken en servet. Het stadhoudelijk hof in dynastiek Europa', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 124 (2009), p. 539 en p. 541.
- ²² R. Fruin, 'De jeugd van Louise Henriette...', p. 96.
- ²³ R.van Ditzhuyzen, *Oranje-Nassau...*, p. 142.
- ²⁴ U. Hammer, *Kurfürstin Luise Henriette...*, p. 79.
- ²⁵ U. Hammer, *Kurfürstin Luise Henriette...*, p. 100.

Matty Klatter studeerde sociologie en culturele antropologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na een loopbaan bij het Institute of Social Studies in Den Haag is zij momenteel werkzaam als onafhankelijk onderzoeker. Haar onderzoek betreft met name de politieke participatie van vrouwen in de vroegmoderne tijd.
Contact: Mozartlaan 437, 2555 KE Den Haag. E-mail: mattyklatter@gmail.com.

Verhalen van migrantenvrouwen over het land van herkomst

Constituerende herinneringen

Het verleden geeft wonderlijk mooie herinneringen. Zonder meteen verhalen van vervlogen tijden als nostalgisch te bestempelen zijn herinneringen aan vroeger definiërend voor hoe iemand nu in het leven staat. In welke mate is dit het geval voor vrouwen die op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen? Hoe denken zij terug aan het land van herkomst? Oftewel hoe herinneren migrantenvrouwen hun geboorteland?

/ Iris Poesse /

Persoonlijkheden van vrouwen komen voort uit vele dimensies. Hoe raadselachtig die aspecten soms blijven, één van de facetten die mede iemands identiteit bepaalt, zijn de beginjaren van iemands leven. Opgroeien, familie en educatie zijn maar enkele voorbeelden van definiërende factoren uit deze tijd. Door terug te kijken en te reflecteren kunnen vroege levensjaren in perspectief worden geplaatst. De herinneringen liggen voor de zwarte, migranten- en vluchtelingen vrouwen (zmv-vrouwen) in dit artikel niet in het regenachtige landje dat Nederland is. Interviews met deze vrouwen laten hun unieke ervaringen en verhalen uit hun periode vóór Nederland zien, zodat die herinneringen niet verloren hoeven te gaan.

Dit artikel is gebaseerd op interviews van het *oral history* project 'Diversiteit' van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis. Eén van de speerpunten van Aletta is om aandacht te geven aan de emancipatie van zmv-vrouwen. In 2010 heeft Aletta speciale aandacht besteed aan het thema 'migratie en vrouwenlevens'. Uit dit thema vloeit het project 'Diversiteit' voort en onlangs heeft Gulay Orhan voor Aletta interviews gehouden. De interviews vertellen de levensverhalen van vrouwen die een belangrijke rol in de emancipatiebeweging van zmv-vrouwen in Nederland hebben gespeeld. Fragmenten van de herinneringen aan hun land van herkomst worden in dit artikel naar voren gebracht en verbonden aan het proces van herinnering en identiteitsvorming.

Individuele herinneringen ingebed

De interviews gaan in op de individuele herinneringen van migrantenvrouwen. De herinneringen zijn de uitkomst van een breder proces waarin deze herinneringen geplaatst moeten worden. In historisch wetenschappelijk onderzoek bestaat een grote traditie in herinneringsonderzoek. Veel onderzoek benadrukt hoe collectieve herinneringen persoonlijke herinneringen vorm geven. Dit in navolging van de Franse socioloog en filosoof Maurice Halbwachs die stelt dat persoonlijke of individuele herinneringen niet bestaan maar altijd zijn ingebed

in sociale of culturele contexten.¹

De migrantenvrouwen in dit artikel hebben jaren lang in Nederland gewoond of wonen er nu nog steeds. Hier zijn ze geconfronteerd met het continu veranderende beeld dat de Nederlandse samenleving over migrantenvrouwen heeft. Eveneens staan ze in een traditie vanuit het land waar ze vandaan komen. Binnen deze

wordt gesitueerd.³ Met de verhalen van de migrantenvrouwen gaat het mij juist om de persoonlijke visie van de vrouwen die nieuwe inzichten over hun identiteit vanuit de verborgenheid in de openbaarheid brengen.

Het draait hier om herinneringen van vrouwen. Mannen en vrouwen herinneren op verschillende manieren, schrijft Leydesdorff. Zo individualiseren vrouwen meer wanneer ze vertellen en herinneren, door meer het woord 'ik' te gebruiken. Mannen daarentegen herinneren op een algemener niveau en spreken dan bijvoorbeeld over 'men'.⁴ Sylvia Paletschek en Sylvia Schraut bevestigen het beeld dat vrouwen op een andere manier herinneren dan man-

Foto van Troetje Loewenthal, door Maud Everwijn.

brede context leven de individuele herinneringen en is de identiteit van de vrouwen gevormd.

Oral history is één van de technieken om de individuele herinneringen die in herinneringsonderzoek vaak onderbelicht zijn gebleven naar voren te laten komen. *Oral history* is een actief proces waarin betekenis wordt gecreëerd.² Historica Selma Leydesdorff pleit ervoor om vanuit persoonlijke geschiedenis naar de wereld te kijken. Herinneringen laten volgens haar de relatie tot identiteitsvorming zien. Het unieke van mondelinge geschiedenis is dat het dynamische proces van betekenisgeving voor een persoon daadwerkelijk kan worden vastgelegd. De verteller geeft betekenis aan haar herinneringen uit het verleden vanuit het heden waardoor het verhaal meteen in een context

nen, onder meer door op te merken dat in de herinneringen van vrouwen de familie een grotere rol speelt.⁵ Eveneens is de culturele dimensie van invloed op de manier van herinneren; de cultuur is medebepalend voor wat wordt onthouden of vergeten. Hier is er meestal ook een focus op familieverbanden.⁶ De verschillende manieren van herinneren blijken ook uit de thema's die in de interviews naar voren komen waar familierelaties en de verhoudingen van 'ik' tot de 'ander' een betekenisvolle rol spelen.

Hoe moet aan de herinneringen in de interviews betekenis gegeven worden? In Nederland wordt migrantenvrouwen vaak alleen gevraagd 'Waar kom je vandaan?'. Daarmee worden ze te makkelijk getypeerd, schrijven Esther Captain en Halleh Ghorashi. Zij vragen zich af >>

hoe de migrantenvrouwen hun identiteit zelf zien. Ze suggereren de vraag ‘Wie ben je geworden?’. Hiermee wordt het proces van identiteitsvorming benadrukt, en niet de eenduidige verbinding tussen plaats en identiteit.⁷ Voor de vrouwen in dit artikel ligt een belangrijk deel van hun identiteitsvorming in het land waar ze voor het eerst de wereld inkijken. Hier liggen de grondbeginselen voor wie ze zijn geworden.

Drie vrouwen

De vrouwen in dit artikel zijn in drie verschillende werelddelen geboren, maar alle drie leven ze al een lange periode in Nederland. Ze zijn er mede verantwoordelijk voor dat pluraliteit en veelzijdigheid een plek heeft gekregen in de vrouwenbeweging en dat zmv-vrouwen een stem hebben gevonden. De jeugd van de vrouwen ligt ten grondslag aan de geëmancipeerde vrouwen die zij nu zijn. Hier volgen drie korte biografieën van de vrouwen in dit artikel.

Op een februaridag in 1926 wordt Francisca (Cisca) Pattipilohy geboren in het toenmalige Nederlands-Indië. Ze groeit op in een welgesteld gezin met een vader van Molukse afkomst en een inlandse moeder. In haar jeugdijaren heeft ze een Europese opvoeding gehad. In 1948 studeert ze een korte periode in Nederland waarna ze terugkeert naar Indonesië. In 1968 vertrekt ze definitief naar Nederland en hier wordt ze een enorme kracht bij het opzetten van documentatie en informatievoorziening over zmv-vrouwen. Zij brengt op deze manier het onderscheid tussen de zwarte en de witte vrouwenbeweging in kaart.

Troetje Loewenthal wordt in 1948 geboren op Bonaire. Ze verhuist al snel naar Curaçao waar ze haar jeugd doorbrengt. Haar vader heeft een Joods-Duitse achtergrond en is ambtenaar en politicus. Haar moeder is Dominicaanse en heeft farmacie gestudeerd. Op haar tiende verhuist ze met haar broertje naar Nederland omdat de scholing op Curaçao niet uitdagend genoeg is en ze naar een gymnasium in Nederland wil. Hier gaat ze naar een katholieke kostschool. In 2008 heeft ze Nederland weer verlaten en is ze teruggegaan naar Curaçao. Ondertussen heeft ze zich dertig jaar ingezet voor gelijke rechten en vrouwenemancipatie en is ze jaren de *spokeswoman* voor de zwarte vrouwenbeweging geweest.

In 1962 wordt in Eritrea Domenica Ghidei Biidu geboren. Ze komt uit het lage land van Eritrea, ‘het land van zand’. Ze groeit op bij haar moeder en de Italiaanse familie waar zij voor werkt. Deze familie wordt haar eigen familie en het Italiaanse echtpaar ziet ze als haar ‘co-ouders’. In Eritrea woedt in het midden van de jaren 1970 een burgeroorlog met als gevolg dat Ghidei op haar vijftiende naar Nederland vlucht. Hier woont ze eerst in Friesland waar ze zich snel aanpast en Nederlands leert. Toch voelt ze zich niet thuis op het platteland en ze verhuist naar Amsterdam waar ze rechten studeert. In Nederland heeft ze zich lange tijd ingezet voor vluchtelingenvrouwen en beleidsveranderingen voor zmv-vrouwen.

Drie verschillende landen, variërende gene-

raties en de enige overeenkomst die de vrouwen lijken te hebben is dat ze in Nederland terecht zijn gekomen en deel uitmaken van de zmv-beweging. Desalniettemin delen de vrouwen een grote leergierigheid, een sterk karakter, een enorm doorzettingsvermogen en zijn ze niet op hun mondje gevallen. In de herinneringen aan hun jeugdijaren liggen sleutels die deuren openen naar hun identiteit van nu.

land. Een directe kanttekening in haar verhaal brengt desondanks wolken voor de zon. Op jonge leeftijd wordt ze geconfronteerd met de armoede in haar omgeving en discriminatie van het koloniale bestuur. Het koloniale bestuur bestempelt ze dan ook zonder moeite als verschrikkelijk en ze zet zich hier in haar schooljaren tegen af. Ze herinnert zich een les aardrijkskunde waar ze weigert om te zeggen “de

Foto van Francisca (Cisca) Pattipilohy, door Jet Budelman..

Bewustwording

In de verhalen over het land van herkomst brengen de drie vrouwen herinneringen naar voren over een vroege vorm van bewustwording als het gaat om de sociale en culturele verhoudingen in de samenleving. Allen komen ze uit een welgesteld gezin en hebben de stimulans gehad zich te ontwikkelen. De bewustwording wordt versterkt door de educatie die zij hebben ontvangen en de familie waar ze bij opgroeien.

Terugkijkend observeert Loewenthal dat ze een fijne jeugd heeft gehad op een zonnig ei-

Rijn komt bij Lobith ons land binnen” in plaats daarvan houdt ze stellig vol “de Rijn komt bij Lobith Nederland binnen.” Het koloniale bestuur bracht volgens haar niets goeds naar Curaçao. Haar bezinning over het onrecht in de wereld wordt opgebouwd in deze jaren en gefundeerd door de culturele omgeving waarin ze opgroeit. De sociale onrechtvaardigheid die ze tegenkomt, wil ze van jongs af aan tegen gaan. Haar idee van ‘weg met onrecht’ ontwikkelt zich zodoende al voordat ze naar Nederland gaat. Nu is het haar lijfspreuk.

Gidei laat zich minder leiden door de onge-

lijkheid in haar omgeving maar haar idealen komen juist voort uit de culturele bruggen die ze zich herinnert. Gidei ziet zichzelf als een kind van twee moeders. Pas op haar zevende leert ze haar vader kennen en haar Italiaanse vader overlijdt al vroeg. Zo wordt Gidei opgevoed door twee vrouwen. De dynamiek tussen Eritrese en Italiaanse invloeden is bijzonder. Zelf zegt ze het volgende: “als kind heb ik nooit geweten of ik Eritrees of Italiaans was. Ik was Domenica.” De mengeling van culturen komt ook naar voren in Gidei’s verhaal over haar doop. Ze wordt in een koptische kerk gedoopt en daar is het de traditie om een baby in ijskoud water te dopen. Haar katholieke ‘coouders’ willen hier niets van weten. Zij vervoeren speciaal voor Gidei heet water naar de kerk en dit wordt zonder problemen geaccepteerd. Dit verhaal is richtinggevend voor hoe ze in het leven staat, licht Gidei toe. Haar besef dat er in culturen altijd ruimte is om je aan te passen en te accommoderen komt hier uit voort. Met dit perspectief, waarin culturen elkaar niet alleen kunnen tolereren maar ook nog eens samen kunnen gaan, komt ze later naar Nederland.

Met een trotse en volgens haar progressieve vader heeft Pattipilohy een goed leven gehad. Vandaar dat Pattipilohy een Europese opvoeding krijgt. Op de HBS is ze desalniettemin een vreemde eend in de bijt. Ze zit in een klas vol Europese kinderen en maar drie inlanders. Toch geniet ze met volle teugen. Ze wil met haar educatie architect worden. Op jonge leeftijd beseft ze echter dat in een patriarchaal land als Nederlands-Indië dit niet de weg is die meisjes horen te volgen. In Nederlands-Indië wordt ze op haar dertiende beschouwd als vrouw. Ze mag daarom het huis niet meer verlaten van haar vader, behalve om naar school te gaan. De afwezigheid van sociale vrijheid vindt ze in die tijd al “te raar voor woorden”. Welke oplossing bedacht ze toen om aan dit verwachtingspatroon te ontsnappen? “Ik trouw gewoon niet”. Door haar culturele achtergrond heeft Pattipilohy minder vrijheden gekend in haar jeugd. Niettemin wil ze gelijke kansen en net als Loewenthal wordt zij al vroeg bewust van de ongelijkheid en het onrecht om haar heen.

Zelfdefiniëring als vrouw

De herinneringen aan de geboortegrond van alle drie de vrouwen dragen bij aan hun identiteit als vrouw. Hun ervaringen en herinneringen staan in een sociaal kader waar gender en culturele verhoudingen dominerend aanwezig zijn. In de interviews komt de ‘morele taal’ die zij gebruiken openhartig naar voren.⁸

Loewenthal herleidt de kern van haar feminisme naar een onbegrip voortgekomen uit haar jeugd. Ze herinnert zich dat het op Curaçao, een eiland dat in periodes geteisterd wordt door orkanen, de gewoonte is om orkanen namen van vrouwen te geven. Hierover zegt ze: “een orkaan is hier ongeveer het ergste dat je kan overkomen, [...] als kind dacht ik “zijn wij dan zo slecht?””. Loewenthal is zich sindsdien bewust geweest van het verschil tussen mannen en vrouwen en hun positie in de samenleving.

De vrouwelijke naam van de orkaan associeert ze met de maatschappelijk mindere positie die vrouwen hadden in haar thuisland. Deze notie van ongelijkheid is het prille begin van haar inzet voor vrouwenemancipatie.

Gidei vertelt over een herinnering waarvan ze zelf vindt dat die haar ‘gemaakt’ heeft. Ze vertelt dat het bij de geboorte van een kind de gewoonte is in Eritrea om de omgeving rond te gaan en met vreugdekreten kenbaar te maken of het een jongen of een meisje is. Bij meisjes worden drie vreugdekreten geuit, bij jongens zeven. “Maar toen zei mijn moeder, nee, [...] zij is voor mij duizend waard, [...], dus voor haar, al is ze een meisje, wil ik zeven keer een vreugdekreet.” Tegen Gidei is vervolgens altijd gezegd “je hebt alle eer alsof je een jongen bent.” Gidei heeft zich altijd bijzonder gevoeld door deze van haar moeder afkomstige eer en dit heeft haar kracht gegeven. Haar moeder heeft haar laten zien dat het niet uitmaakt of je een man of een vrouw bent. Iedereen is evenveel waard en voor ieder geldt: waar een wil is, is een weg. Hier haalt ze haar doorzettingsvermogen uit dat ze later inzet bij haar werk in Nederland.

Pattipilohy’s eerste ervaring over de waarde van vrouwen in de maatschappij is tijdens een tripje met vriendinnen naar het zwembad. Er wordt haar de toegang tot de plaatselijke badplaats ontzegd omdat ze een inlands meisje is.⁹ Later beseft ze dat ze op dit moment ter plekke feministe is geworden, of zoals ze het zelf verwoordt “feministe avant la lettre”. De afwezigheid van sociale vrijheid voor haar als vrouw en de gedegreerde positie van inlandse vrouwen in de samenleving heeft ze niet kunnen verkroppen. Nooit wordt ze gezien als vrouw, als haarzelf. Ze wordt als vrouw altijd beschouwd in relatie tot iemand anders. In de context van haar verwezenlijking als vrouw heeft Pattipilohy geprobeerd haar gedachten en gevoelens op papier te zetten. De uitkomst is het volgende gedicht dat tijdens het interview wordt voorgelezen:

Heel lang heb ik mezelf gezocht,
want jaren geleden noemde men mij mijn vaders dochter.
Soms ook wel de zuster van mijn broer.
In volwassenheid heette ik de vrouw van mijn echtgenoot.
En even later de moeder van mijn oudste kind.
Eensklaps hield het leven de adem in en een donderende storm zweepte door mijn werkelijkheid.
Verzwoegen werden vader, broer en ook echtgenoot trouw.
Maar de rimpeling van het jonge leven hield mij overeind.
Mijn rug recht, het hoofd omhoog, vond ik mijzelf en ook mijn naam.
Vrouw.¹⁰

Het zijn deze herinneringen die zich het meest uitspreken in de beginfase van de interviews met de vrouwen. In het zelfbeeld dat door de drie vrouwen wordt verwoordt, spelen hun her-

inneringen aan hun jeugd in hun geboorteland een belangrijke rol. Hier worden ze zich van de eerste levensdefiniërende elementen bewust; later gevormd tot hun idealen. Eveneens realiseren ze zich vanuit cultuur en familie gestuurde herinneringen de consequenties voor hun positie als vrouw. Voor zmv-vrouwen begint in Nederland geen nieuw verhaal, hun eigen verleden zit in deze context ingebed. De herinneringen vanuit de verschillende culturele achtergronden brengen zij mee naar Nederland waar hun identiteit in een constante dialoog tussen nieuw en oud komt te staan. In de nieuwe sociale realiteit waar zij terecht komen geven zij deze herinneringen een plaats en ontwikkelen ze zich vervolgens verder tot voorvechters van de zmv-beweging tijdens de tweede feministische golf.¹¹ ///

Noten:

- ¹ Maurice Halbwachs, *The collective memory*. New York, 1980, p. 51.
- ² Robert Perks en Alistair Thomson (eds.), *The oral history reader*. New York, 2006, p. 213.
- ³ Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden. Geschiedenis op basis van verhalen*. Amsterdam, 2004, p. 12, p. 19, p. 32 en p. 42.
- ⁴ Selma Leydesdorff, ‘Introduction’, in: Selma Leydesdorff, Luisa Passerini en Paul Thompson (eds.), *Gender and memory*. New Brunswick, 2007, pp. 1-15 en pp. 1-10.
- ⁵ Sylvia Paletschek en Sylvia Schraut, ‘Remembrance and gender: making gender visible and inscribing women into memory culture’, in: Sylvia Paletschek en Sylvia Schraut (eds.), *The gender of memory: cultures of remembrance in nineteenth- and twentieth-century Europe*. Chicago, 2008, pp. 267-287.
- ⁶ Selma Leydesdorff, ‘Introduction to the transaction edition’, in: S. Leydesdorff, *Gender and memory...* pp. vii-xi.
- ⁷ Esther Captain en Halleh Ghorashi, “Tot behoud van mijn identiteit.” Identiteitsvorming binnen de zmv-vrouwenbeweging’, in: Maayke Botman, Nancy Jouwe, Gloria Wekker (eds.), *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingen-vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001, pp. 153-185.
- ⁸ Morele taal is volgens Leydesdorff het ogenblik waarop geoordeeld wordt, “het moment waarop de geïnterviewde zijn of haar identiteit definieert.” Zie S. Leydesdorff. *De mensen de woorden...* p. 141.
- ⁹ In dit zwembad werd aan alle inlanders de toegang ontzegd, maar zo heeft Pattipilohy het ervaren.
- ¹⁰ Cisca Pattipilohy, *Gedicht*, voorgelezen op 2.11.2010.
- ¹¹ De informatieve passages, citaten en analyses in dit artikel zijn gebaseerd op de volgende interviews afkomstig uit het archief van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis: interview met Cisca Pattipilohy, Amsterdam, 27.10.2010 en 2.11.2010; interview met Domenica Ghidei, Amsterdam, 27.10.2010; interview met Troetje Loewenthal, Curaçao, 25.09.2010.

Kijk voor meer informatie en achtergrond van het oral history project ‘Diversiteit’ op www.aletta.nu.

Iris Poesse studeert maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Voor haar masterthesis onderzoekt ze de relatie tussen individuele en collectieve herinneringen in Iraanse autobiografieën van vrouwen. In het kader van haar studie heeft ze stage gelopen bij Aletta en meegewerkt aan het oral history project ‘Diversiteit’.
Contact: irispoesse@hotmail.com

Brieven over liefde, huwelijk en seksualiteit

De frustraties van een burgerlijk engagement

In de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag wordt het archief van Jan te Winkel bewaard. Na zijn dood in 1927 kwam het archief van de hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde, na een aantal omzwervingen, terecht op de afdeling bijzondere handschriften van genoemde bibliotheek. Te Winkel heeft, met een bijna geobsedeerde precisie, zijn leven vastgelegd in dagboeken en brieven, waarbij hij ook noteerde wie hij waar ontmoette in zijn private en wetenschappelijk bestaan. Onderstaande analyse van de verlovingsbriefwisseling tussen Jan te Winkel en Johanna Lodeesen werpt een licht op de levensstijl en meer in het bijzonder op de regels en overwegingen bij de partnerkeuze binnen de gegoede burgerij in het laatste kwart van de 19e eeuw.

/ Diète Dumans /

Toen Johanna Lodeesen op 18 juli 1878 trouwde met de domineeszoon Jan te Winkel, was daar een periode van drie jaar 'engagement' aan voorafgegaan. Ondanks vele pogingen nader tot elkaar te komen, was het vooral een tijd van irritatie, frustratie, verdriet en zelfs verbittering. Uiteindelijk heeft Johanna zich neergelegd bij de eisen die de tijd en haar aanstaande echtgenoot aan haar stelden, omdat zij ten koste van alles het droeve lot wilde ontlopen van de oude vrijster, die haar hele leven afhankelijk zou blijven van de welwillendheid van haar familie en nooit als volwassen vrouw beschouwd zou worden.¹

Het huishouden: basis van de samenleving

Eind 18^e eeuw ontstond een kentering in het traditionele gezinspatroon. Thuisarbeid, waarbij man en vrouw beiden betrokken waren, verdween geleidelijk als gevolg van de industriële revolutie. Het ideaal waarbij man en vrouw samen verantwoordelijk waren voor het gezinsinkomen, verschoof naar een patroon waarbij de man buitenshuis werkte en de vrouw zich terugtrok in het huishouden. Zo ontwikkelde zich in het burgerlijk gezin een ongelijke machtspositie. De vrouw was ondergeschikt aan haar man en werd juridisch handelingsonbekwaam geacht. Enerzijds ontwikkelde het gezin zich tot een in zichzelf besloten eenheid, anderzijds werd het gezin naar buiten toe het symbool van aanzien en respectabiliteit. Het was de taak van de vrouw de maatschappelijke positie van haar man, via de leefwijze van het gezin, tot uitdrukking te brengen.² Slaagde zij er niet in haar huishouden naar behoren te organiseren, dan beteken-

De liefdesbrief. Schilderij van Auguste Toulmouche (1829-1890), 1883.

de dat een smet op het aanzien van het gezinshoofd. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, opgericht in 1784, was van mening dat een goed georganiseerd huishouden niet alleen een voorwaarde was voor een gelukkig gezinsleven, maar dat het burgerlijk gezin ook de basis vormde van de samenleving die, via goed opgevoede en opgeleide burgers, zijn economische welstand van weleer terug zou krijgen.³ Verbetering van het onderwijssysteem werd door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als zeer essentieel gezien. Zij zorg-

de voor verbetering van de opleiding van onderwijzers, voor schoolboeken en zij stichtte kleuter- en lagere scholen die breder toegankelijk waren. De spaarzaamheid diende gestimuleerd te worden door het oprichten van Nutsspaarbanken. Lezingen en cursussen op allerlei terreinen moesten tot slot, naast de vele Nutsbibliotheken, zorgen voor volkswikkeling. De nadruk die werd gelegd op het welslagen van het burgerlijk gezin, had zijn weerslag op het 'engagement'. Hoewel bij een verloving de nadruk kwam te liggen op affectie, diende er wel rekening gehouden te worden met de maatschappelijke belangen en de sociale status van de aanstaande echtgenoot. Een belangrijke taak voor de ouders was de romantische gevoelens van hun kinderen zoveel mogelijk synchroon te laten lopen met de belangen van de familie.⁴ De relatief vrije partnerkeuze diende daarom gestuurd te worden. Kinderen gingen naar kinderbals waardoor hen op jonge leeftijd geleerd werd wie er tot de eigen kring behoorde – en wie niet. De vele opgerichte verenigingen in de tweede helft van de 19^e eeuw, zoals toneel-, wandelen en debatclubs, vormden een aanvulling op het afgeschermd circuit van familie en directe kennissen.⁵

De kennismaking tussen jongens en meisjes en de daaropvolgende verlovingstijd was streng geritualiseerd. Had de jongeman zich 'gedecclareerd' aan een meisje – hij had zijn gevoelens aan haar kenbaar gemaakt – dan dienden zijn ouders acces bij de vader en moeder van het meisje te vragen. Een verloving volgde als de wederzijdse ouders overeenstemming bereikten over de grootte van de bruidsschat en het toekomstige erfdeel en als de ouders van het meisje de maatschappelijke en financiële positie van de jongeman gunstig beoordeelden. Ouders waren er in de 19^e eeuw op gebrand zo snel mogelijk, nadat hun dochter de huwbare leeftijd had bereikt, een passende partner te vinden. Daardoor werden ze zelf ontslagen van de last van ondersteuning en kon de echtgenoot verzekerd zijn dat zijn toekomstige echtgenote nog naïef en onderdanig was.⁶ Een receptie, de publicatie in de courant, het rondsturen van annonces en het afleggen van talloze visites behoorden tot de rituelen. Het 'engagement' bevestigde de band tussen de verloofden en liet zien aan de buitenwereld dat ook de families voortaan met elkaar verbonden waren.⁷ Tijdens de verloving dienden de toekomstige echtgenoten elkaar beter te leren kennen door

tijdens lange wandelingen innige gesprekken te voeren en elkaar in brieven deelgenoot te maken van hun gedachten. De ‘goede toon’ schreef voor dat verloofden niet alleen gelaten mochten worden. Pas als het huwelijk naderde was het de jonggeliefden toegestaan enige tijd alleen te zijn, waarbij erop gelet diende te worden dat zij niet in te grote staat van opwinding zouden geraken. Dat was niet alleen onbetamelijk maar ook slecht voor de gezondheid – van de vrouw welteverstaan.⁸

te. “Wat ben ik blij dat ik een dagboek begin. Wanneer ik mij mijn kwade gewoonten bepeins die zijn: de drift, de jaloezie, de slordigheid, de nijld, dan denk ik dikwijls: ach kon ik deze slechte gewoonten afwennen. Maar helaas de geest is wel willig maar het vlees niet”. Een brave jongen die zich excuseert voor eigenschappen die hij, ten dele, niet heeft. Zo noemt hij de slordigheid, hoewel hij extreem netjes en overgeorganiseerd zijn leven heeft vastgelegd. Drift en nijld: hij sublimeerde ze in mokken en

genoten⁹. Een minpunt waaraan hij, met name door Jans familie, bij herhaling werd herinnerd.

In het frivole milieu waarin Jan door zijn verlovingsperiode terecht was gekomen maakte hij kennis met veel nieuwe zaken. Toen het verloofde stel een keer uitgenodigd werd voor een bal masqué, weigerde Jan op de invitatie in te gaan. “Ik heb twee grote bezwaren: ten eerste zie ik je niet graag in een andere gedaante. Ten tweede, voor mij nog een groter bezwaar is dat wij sinds wij geëngageerd zijn, wij ons in publiek alleen nog ‘geëngageerd’ presenteren.” Johanna’s reactie was ongewoon fel, temeer daar zij zich bij hoge uitzondering tegen Jan verzette. “Als de familie Harkema heen kan stappen over de zondiging tegen de conventie dat wij er nooit geweest zijn en ons toch uitnodigen, moeten wij hen dan mededelen dat wij verheven zijn boven de wufte futilliteiten waarin gij uw vermaak zoekt.” Ondanks haar ferme standpunt gingen zij niet.

De keren dat Johanna in Rotterdam logeerde, waren zelden een succes. Johanna miste in het stijve predikantengezin de omgang met haar vriendinnen en ergerde zich aan haar verloofde die zich thuis minder goed wist te beheersen dan in Amsterdam. Jan wilde meer dan Johanna die zich vaak afstandelijk gedroeg tijdens de verlovingsperiode¹⁰. “Mijn fysiek is er nu eenmaal op toe gelegd jou te kussen, Johanna. Wees echter niet ongerust, zo hartstochtelijk zal ik nooit zijn of je zult ondervinden dat mijn liefde groter is dan mijn hartstocht.” In het middelste jaar van hun engagement, het moeilijkste jaar, klaagde Jan in zijn dagboek over de koelheid van Johanna: “Johanna ziet er tegenop een avond met mij alleen te zijn, ik had nooit kunnen denken dat liefde zoveel verdriet kon geven als ik de laatste tijd ondervind”. Opvallend is dat Jan niet mocht logeren in het huis van zijn meisje maar dat Johanna in Rotterdam wel in de pastorie sliep. Toen Johanna een weekje meeging naar De Steeg, waar de familie Te Winkel iedere zomer op pension ging, moest Jan die week elders worden ondergebracht: blijkbaar gold voor elke situatie een eigen conventie.

De verschillende achtergrond van Jan en Johanna zorgde voor veel onbegrip over en weer. De drie zusjes Te Winkel waren grijze muizen vergeleken bij Johanna en haar één jaar oudere zus Margaretha: de zusjes in Rotterdam waren juffrouw op de zondagsschool en hielpen hun moeder in de huishouding, de meisjes Lodeesen kregen piano- en schilderles, reden paard, bezochten de vermaarde kostschool van de dames Schniewind in Remagen¹¹ en gingen naar lezingen van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen. Zou Johanna wel een goede huisvrouw kunnen worden terwijl ze zoveel uitgaat, zo weinig scholing in het huishouden heeft genoten en zo weinig zuinig is, vroegen de ouders van Jan zich af. Daarnaast maakten zij zich zorgen om de gezondheid van Johanna wier moeder op jonge leeftijd was overleden aan tuberculose. De vader van Johanna twijfelde of Jan zijn dochter die welstand zou kunnen bieden waaraan ze thuis gewend was. Jan tenslotte >>

Het aanzoek. Schilderij van Knut Ekwall (1843-1912), ca. 1880.

De verlovingsjaren van Johanna Lodeesen en Jan te Winkel

De jaren waarin van Johanna en Jan te Winkel verloofd waren, voldeden in grote lijnen aan het hierboven geschetste beeld. Zij maakten inderdaad vele lange wandelingen rondom Rotterdam en Amsterdam, hun respectievelijke woonplaatsen, en schreven elkaar honderden brieven. Ondanks deze pogingen elkaar beter te leren kennen, verliep hun verlovingsperiode moeizaam. Jan was twaalf jaar oud toen hij op 1 januari 1859 zijn eerste dagboekantekeningen maak-

zwijgen. Jaloers was Jan wel op een ieder waarmee Johanna in contact kwam op de dagen dat zij van elkaar gescheiden waren. Maar ook als Jan in Amsterdam logeerde – bij een zuster van zijn moeder omdat logeren bij zijn meisje volstrekt onbetamelijk was – liepen de spanningen vaak hoog op. Jan, geboren in een erudiet doch onbemiddeld predikantengezin, stoorde zich aan de vele concerten, diners en bezoeken die gebruikelijk waren in het gezin waarbinnen Johanna opgroeide. Johanna’s vader was een succesvol effectenhandelaar die echter geen academische vorming had

maakte zich zorgen of hij Johanna, die zo totaal anders was opgevoed dan hij, zou kunnen vormen naar zijn ideaal.

De briefwisseling: onderdeel van de geritualiseerde kennismakingsfase

Gedurende de drie jaren van hun 'engagement' is de correspondentie zeer intensief geweest. Om te kunnen beoordelen in hoeverre de briefwisseling van Te Winkel en Lodeesen representatief is – waarover later in dit artikel – is gekeken naar het boek van Willemijn Ruberg. In

pondentie goed op gang, daarmee een belangrijke functie vervullend. In de 19^e eeuw, toen geliefden slechts bij hoge uitzondering gedurende korte tijd alleen gelaten werden, was de briefwisseling het middel bij uitstek om elkaar beter te leren kennen. De informatieve functie van een briefwisseling¹², het door middel van een correspondentie vormen of bevestigen van een relatie die daarbuiten nog niet of nog niet geheel tot stand is gekomen, werkte bij Jan en Johanna echter averechts. Door hun correspondentie groeiden zij eerder uit elkaar dan dat zij toegroeiden naar hun huwelijk. Opvallend is hoeveel aandacht de briefwisseling zelf kreeg.

vrouwje.” In de bijna driehonderd brieven die zij tijdens hun engagement van 17 oktober 1875 tot 18 juli 1878 schreven, liepen het verdriet en de wanhoop zo hoog op dat Johanna voorstelde de briefwisseling maar geheel te staken. “Voor mij ligt er zoiets smartelijks in de brieven van mij, die geschreven om jou te plezieren, nu juist weer het tegenovergestelde effect blijken te hebben. Ik zal de hoop maar langzamerhand moeten opgeven om door eigener kracht een goede uitwerking te krijgen, als het lukt dan schijnt het louter toeval en als ik iets niet positief verkeerd doe dan doe ik het negatief verkeerd, totdat de kansen eens meelopen.” Een getergde Johanna probeerde hier Jan haar wanhoop te tonen. Heel veel indruk maakte deze poging niet want in de kerende brief schreef hij: “je brief maakt op mij een gejaagde indruk¹³, de letters dansen door elkaar alsof zij geen rustpunt hadden: het zijn letters in negligé die de tijd niet hadden zich aan te kleden”.

Kom mij tegemoet en verander jezelf naar mijn ideaal!

Dat Jan zijn verloofde wilde vormen naar zijn ideaal is al genoemd. Op de dagen dat zij elkaar zagen en in de vele brieven die Jan zijn meisje schreef, is er bij herhaling sprake van deze pogingen haar te vormen naar zijn wensen. Johanna verzette zich, de ene keer feller dan de andere keer, maar omdat een verongelijkt brief of dagen zwijgen het antwoord van Jan hierop was, probeerde Johanna eventuele kritiek zo omzichtig mogelijk te brengen. “Ik heb een ideaal van jou gemaakt, mijn fantasiebeeld is zo krachtig dat ze minder gemakkelijk te veranderen is. Kom mij tegemoet en verander jezelf ten dele naar dit ideaal”, schreef Jan in één van zijn brieven. Een vrouw diende zich aan te passen, zij wist zich te kleden, was een perfecte huisvrouw en moest vooral geen “savante” zijn. Aan Johanna, die een zeer behoorlijke opleiding had genoten, werd duidelijk te verstaan gegeven dat zij later thuis diende te zijn om haar man na zijn werk met open armen te ontvangen. “Welk een noodzakelijk werk heeft een vrouw anders dan het huishoudelijke.” Zij deed haar best zich zo goed mogelijk aan te passen aan zijn wensen: zij stopte met paardrijden, zij ging zich degelijker kleden waardoor de *japon en-coeur*, die zij had willen dragen op haar verlovingsreceptie, werd vermaakt tot een hoger gesloten model, zij ging weer een borstrok dragen, en zij danste niet op haar eigen bruiloft terwijl zij als jong meisje goed had leren dansen. Jan verbood zijn verloofde op bezoek te gaan bij de kunstverzamelaar Verschuur omdat “hij kleingeestig is en het niet verdient in onze kringen te verkeren: wij moeten te trots voor hem zijn”. Het sociale systeem van in- en uitsluiting¹⁴ maakte dat Jan, vooruitziend op hun huwelijksleven, precies wist aan te geven met wie Johanna in Groningen wel en geen omgang zou hebben. “Met de zuster van mijn vriend Hommes zal je geen conversatie kunnen aangaan. Zij en haar man zijn uit de winkeliersstand met wie men niet kan omgaan als men met profes-

De liefdesbrief. Schilderij van Auguste Toulmouche (1829-1890).

Conventionele correspondentie, briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850 heeft Ruberg de correspondentie bestudeerd van een vijftal families uit de hogere burgerij.

Jan en Johanna waren dertien en zeven toen zij elkaar leerden kennen: de vader van Johanna hertrouwde, na het overlijden van zijn vrouw op negenentwintigjarige leeftijd, met een zuster van Jans moeder. In het kader van het leren corresponderen werd de briefwisseling van Jan met zijn kleine nichtje toegejuicht. Toen echter de brieven van de kant van Jan later intiemer van toon werden, moest hij eerst toestemming krijgen van de vader van Johanna. Pas na de officiële verloving kwam de corres-

pondentie goed op gang, daarmee een belangrijke functie vervullend. In de 19^e eeuw, toen geliefden slechts bij hoge uitzondering gedurende korte tijd alleen gelaten werden, was de briefwisseling het middel bij uitstek om elkaar beter te leren kennen. De informatieve functie van een briefwisseling¹², het door middel van een correspondentie vormen of bevestigen van een relatie die daarbuiten nog niet of nog niet geheel tot stand is gekomen, werkte bij Jan en Johanna echter averechts. Door hun correspondentie groeiden zij eerder uit elkaar dan dat zij toegroeiden naar hun huwelijk. Opvallend is hoeveel aandacht de briefwisseling zelf kreeg.

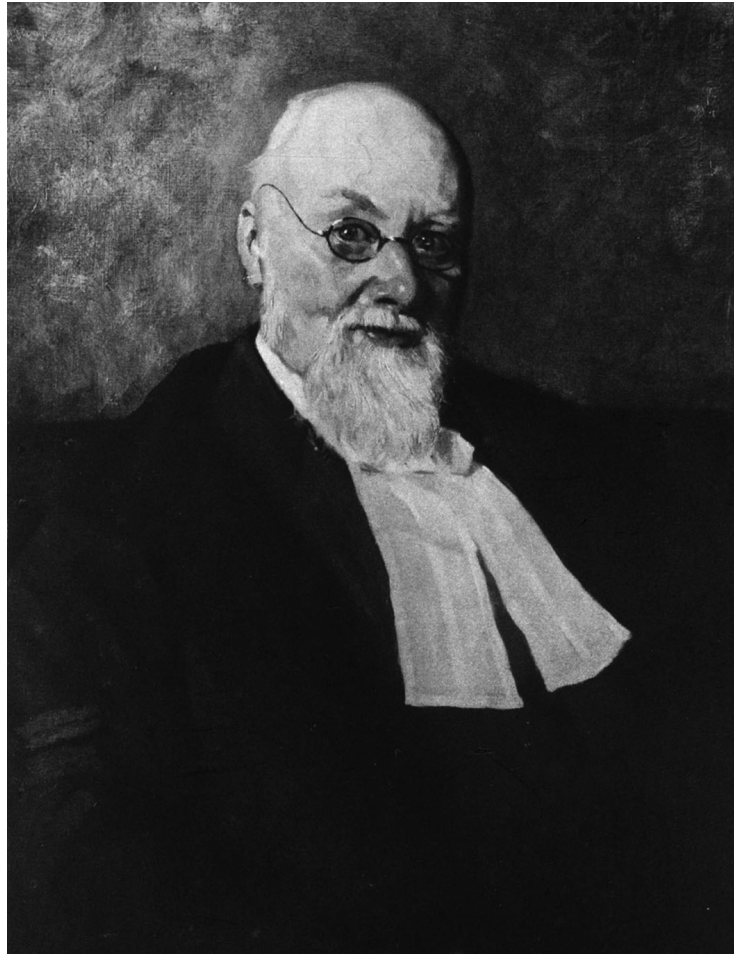
soren omgaat.” Ondanks haar grote inschikkelijkheid liet Jan geen gelegenheid voorbij gaan zijn meisje nog meer te corrigeren. Zo verbood hij haar nog langer de feuilleton uit de krant te lezen en kraakte hij de keuze van haar boeken af. “Ik vind het jammer dat je nu juist dat boek uitgekozen hebt. Ik vind het overigens een treurig teken destijds dat er zo ontzettend veel gelezen wordt, iets waardoor oppervlakkigheid en traagheid van denken in de hand worden gewerkt. Nu zijn er twee soorten lezers: zij die wat ze lezen verwerken en ten nutte maken van de maatschappij en zij die nooit verwerken wat zij lezen en die slechts lezen om de tijd te doden. De meeste vrouwen horen tot de tweede klasse van lezers.”

Zoals gezegd vroeg Jan aan Johanna zich ten dele te veranderen naar zijn ideaal. Johanna is hierin heel ver gegaan, want, ook al was hun ‘engagement’ verre van ideaal te noemen, haar grote angst was dat de relatie verbroken zou worden. Eind 1876 kwam de verloving, die toch al niet gemakkelijk was, onder hoge druk te staan. Jan die jaloers en lichtgeraakt van aard was, voelde zich tekort gedaan door Johanna die niet genoeg tijd voor hem wilde vrijmaken als hij haar bezocht in Amsterdam. Toen Johanna aankondigde niet naar Rotterdam te komen ten tijde van zijn verjaardag, was zijn bittere reactie dat ze dan maar helemaal niet meer moest komen. De onzekerheid over het voortbestaan van hun verloving maakte Johanna geheel overstuur. Een ongetrouwde vrouw was beklagenswaardig en een verbroken engagement reduceerde de kans op een huwelijk voor een vrouw vrijwel geheel.¹⁵ Over haar oudere zuster, die pas na Johanna verloofd raakte, merkte Johanna op: “het is mij erg prettig straks mijn zuster getrouwd te weten: wij zullen elkaar zeer nakomen, meer dan dat zij als oude juffrouw overbleef”.

Gelukkig binnen opgelegde grenzen

Op een enkele uitzondering na kan de briefwisseling tussen Jan en Johanna representatief worden genoemd voor een correspondentie tussen een geëngageerd paar. Een breed scala aan gedragsregels is de revue gepasseerd, regels die dusdanig waren geïnternaliseerd dat er slechts bij hoge uitzondering verwezen is naar adviesboeken. Ook de regels over het schrijven van een goede brief waren zodanig bekend bij beiden, dat brievenboeken niet zijn genoemd. Opvallend is de informele toon in de brieven die is terug te voeren op het feit dat zij elkaar al vanaf de vroege jeugd kenden.

Wat betreft de partnerkeuze, kan geconstateerd worden dat zij zich gehouden hebben aan het algemene patroon, waarbij er sprake was van een vrije keuze die echter door de ouders en door het sociale milieu werd gestuurd. Tijdens de verlovingsperiode kenden Jan en Johanna, afwijkend van het patroon, een vrij grote vrijheid. Zo is nergens sprake geweest van een chaperonne tijdens een wandeling, toneel- of muziekkuitvoering. De reeds genoemde per-

Portret van Jan te Winkel als hoogleraar, door Thérèse Schwartz. Olieverf op doek.

formatieve functie van een correspondentie, heeft in de onderzochte briefwisseling een afwijkend patroon laten zien. Zorgde in veel gevallen de briefwisseling tussen het pas verloofde paar ervoor dat zij elkaar beter leerden kennen, bij Jan en Johanna is er eerder sprake geweest van een verwijdering tussen beide. De eisen die Jan stelde aan inhoud, vorm, lengte en frequentie van een brief, waren voor Johanna vaak zo belastend dat zij voorstelde de briefwisseling zelfs te beëindigen. Dat heeft zij niet gedaan getuige de vele brieven die zij nog zou schrijven tot aan haar huwelijk.

Jan en Johanna schreven elkaar na hun huwelijk alleen als Jan, inmiddels hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde, voor enige dagen van huis was. De toon in de brieven is mild geworden. De bitterheid, het verdriet en frustratie zijn verdwenen. Het geduld waarmee Johanna tijdens haar verloving het veeleisende gedrag van haar aanstaande heeft doorstaan, is blijkbaar niet voor niets geweest. Uiteindelijk lijkt zij gelukkig geworden binnen de grenzen die haar werden opgelegd. De brieven die zij na haar huwelijk aan haar vader schreef, laten een vrouw zien die tevreden is met de zorg voor huishouden en gezin. Mogelijk moet Johanna zich voor ogen gehouden hebben dat zij bovenal getrouwd wenste te zijn. De woorden van Martine Segalen dat “in de 19^e eeuw de man de vrouw maakte en dat de echtgenoot zijn

vrouw als sociaal wezen een reden van bestaan gaf”, zijn wellicht op Johanna van toepassing geweest. ///

Noten:

- ¹ Marja van Tilburg, *Hoe hoorde het? Seksualiteit in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890*. Groningen, 1998, p. 3.
- ² Ton Zwaan (ed.), *Familie, Huwelijk en Gezin in West Europa*. Amsterdam/Heerlen, 1993, p. 206.
- ³ Jan Kok en Marco van Leeuwen, *Gelegenheid en Gelegenheid*. Amsterdam, 2005, p. 233.
- ⁴ Thimo de Nijs, *In Veilige Haven*. Nijmegen, 2001, p. 163.
- ⁵ Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven, Huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19^e eeuw*. Amsterdam, 2005, p. 182.
- ⁶ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland*. Den Haag, 1992, p. 173.
- ⁷ Thimo De Nijs, *In Veilige Haven...*, p. 326.
- ⁸ Thimo De Nijs, *In Veilige Haven...*, p. 171.
- ⁹ Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven...*, p. 28.
- ¹⁰ Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam, 2003, p. 44.
- ¹¹ Pieter Stokvis, *Het intieme burgerleven...*, p. 51.
- ¹² Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen, 2005, p. 9.
- ¹³ Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur...*, p. 177.
- ¹⁴ Thimo De Nijs, *In Veilige Haven...*, p. 16.
- ¹⁵ Thimo De Nijs, *In Veilige Haven...*, p. 185.

Diète Centine Dumans studeerde cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit en werkt als freelancer, onder andere voor het Nederlands Centrum voor Volkscultuur.
Contact: diete@dumans.nl

Interview met Marijke Ekelschot

Memoires van een radicaalfeministe

/ Renate Klinkenberg en Kirsten Zimmerman /

Vind je dat de tweede feministische golf thuis-hoort in de geschiedenis van Nederland?

Ja, natuurlijk! Maar die hele canon zou veranderd moeten worden. Nu lijkt hij op het geschiedenisonderwijs uit de jaren 1950. Bewegingen komen er bijvoorbeeld niet in voor, of het nu om de antislavernijbeweging, de arbeidersbeweging of de vrouwenbeweging gaat. In plaats daarvan is vrijwel alles opgehangen aan mannen. Voor het feminisme van de eerste golf krijgen we Aletta Jacobs. Duizenden en duizenden andere vrouwen worden zo onzichtbaar gemaakt. Je zou het kunnen vergelijken met het terugbrengen van de Arabische Lente tot een Tunesische jongen die zichzelf uit protest in brand stak. Dat we dan decennia later alleen nog de geschiedenis van die jongen te horen krijgen. Je zou de geschiedenis van de eerste golf moeten laten doorlopen in die van de tweede. Dat die hele tweede golf nu als thema totaal afwezig is, is waanzinnig. Twintig jaar geleden werd nog gezegd dat het de meest revolutionaire beweging van de twintigste eeuw was! Er is in die golf ook heel veel werk gestopt in het vanuit een feministisch perspectief beoordelen en herschrijven van de gangbare geschiedenis waarin geen vrouw te bekennen was. Van al die inspanningen is in de huidige canon nauwelijks iets te vinden. In plaats daarvan krijgen we bijvoorbeeld mannen als Erasmus en Spinoza die ontkenden dat vrouwen hetzelfde kunnen als mannen.

Hoe raakte je zelf betrokken bij de vrouwenbeweging?

Aanvankelijk stond ik er vanaf de buitenkant naar te kijken. In de zin van: is dat allemaal wel waar over die onderdrukking en dat seksisme? Toen bedacht ik dat ik daar alleen achter kon komen door mee te doen. Eerst met het organiseren van een soort open vrouwenschool en van discussieavonden in het Vrouwenhuis in Amsterdam. Daarna, vanaf eind 1974 bij de Bonte Was.

Vertel eens wat meer over de Bonte Was.

Dat was een schrijfcollectief annex uitgeverij, opgericht eind 1973 door vier vrouwen, onder wie Anneke van Baalen. In november 1974 verschenen de eerste boeken, *En ze leefden nog lang en gelukkig* en *Vrouwen over seksualiteit*. Daarin stonden door allerlei vrouwen geschreven stukken gebaseerd op hun eigen ervaring en korte stukjes theorie. Die boeken waren gestencild, van elk duizend exemplaren, en die tweeduizend boeken waren binnen een week uitverkocht, via particuliere bestellingen en de boekhandels. Er moest dus als de wiedeweerga een nieuwe oplage gemaakt worden en zo, min of meer, kwam ik bij De Bonte Was. De vraag was: kun jij stencilen? Al snel bleek dat we grotere oplages nodig hadden en dat we die moesten laten drukken om zelf te kunnen overleven.

In deze rubriek brengt *Historica* een onderzoeker voor het voetlicht die vanuit haar of zijn discipline reflecteert op de (mogelijke) meerwaarde om te werken vanuit een genderperspectief. Op de *Historica* pagina van de website van de *Vereniging voor Vrouwengeschiedenis VVG* kunt u reacties op deze rubriek posten. Op die manier willen *Historica* en de *VVG* actief het wetenschappelijke én publieke debat rond genderonderzoek stimuleren.

Deze keer komt radicaalfeministe en taalwetenschapper Marijke Ekelschot aan het woord. Zij was lid van de feministische uitgeverij *De Bonte Was* en was de levenspartner van radicaalfeministe en juriste Anneke van Baalen. *De Bonte Was* had als doelstelling het feministische gedachtegoed in Nederland te verspreiden en was daar relatief gezien erg succesvol in omdat de oplage van haar boeken groot was. Als collectief publiceerde *De Bonte Was* meerdere boeken, waaronder het beroemde *Moederboek*, waarin werd gebroken met de heersende idealisering van het moederschap. In dit interview spreken we Ekelschot onder andere over haar rol in de vrouwenbeweging, over vrouwen in de historische canon en over van Baalen.

Ook hadden we tijd nodig voor nieuwe boeken die op dezelfde leest geschoeid waren als die eerste twee. Dat werden *Vrouwenwerk*, het *Moederboek* en *Vrouwen over hulp bij ziekte en problemen*. In 1977 zijn we begonnen met het discussieblad *Feminist*. We gaven ook vertalingen uit en dichtbundels en feministische prentbriefkaarten. In 1980 verscheen het magnum opus van Anneke en mij, *Geschiedenis van de vrouwentoeekomst*. Daarna kwamen er nog een

ons op min of meer op ludieke performances ter bevordering van positieve actie voor vrouwen op de arbeidsmarkt, nadat we eerst – helaas tevergeefs – geprobeerd hadden een vereniging met dat doel op te richten. Ook hebben we als potloodventers het benoemingenbeleid van het College van Bestuur van de UvA aan de kaak gesteld. Dat College benoemde telkens weer mannelijke professoren terwijl er betere vrouwen voorhanden waren.

Je bent nu een boek aan het schrijven over je partner Anneke van Baalen die in 1997 overleed. Wat kunnen we hiervan verwachten?

Dat boek gaat niet alleen over Anneke. In 1996 waren we bezig met het schrijven van onze memoires. Het plan was die als een soort ‘siamemoires’ uit te geven, omdat we vaak gezien werden als een soort Siamese tweeling. Maar toen ging Anneke plotseling

dood. In 2003 heb ik het boek *Brusterschap* uitgegeven met daarin, naast een brede selectie van artikelen van Anneke, ook stukken van haar onaffe memoires. In 2005 heb ik de website www.radicaalfeminisme.nl het licht doen zien, met alle boeken, acties en foto's van De Bonte Was. Over Anneke kun je daar ook heel veel vinden, bijvoorbeeld een korte biografie met links naar artikelen en boeken, waaronder haar proefschrift uit 1994: *Hidden Masculinity, Max Weber's historical sociology of bureaucracy*. Nu is het tijd voor het uitbreiden van Annekes biografie én het toevoegen van mijn eigen memoires en autobiografisch materiaal. We hebben niet voor niets ruim twintig jaar samengewerkt en -geleefd. Dit alles wordt wel ingebed in een geschiedenis van het feminisme toen en nu, want in haar eentje kon Anneke bijzonder veel en met ons tweeën konden we nóg veel meer, maar zonder al die andere vrouwen, met alle ruzies, overeenstemmingen, plezier en ellende, krijg je toch geen beeld van een beweging.

Waarom was juist Anneke van Baalen belangrijk voor de vrouwenbeweging?

Anneke is wel de *godmother* van de radicaalfeministische beweging genoemd. Ze was eerst een zeer actief lid en zelfs bestuurslid van Man Vrouw Maatschappij (MVM). Daar zaten mannen en vrouwen bij. Eind 1970 raakte ze geïnspireerd door het Amerikaanse blad *Notes from the second year*, dat geschreven werd door radicale feministen als Shulamith Firestone en Anne Koedt. Die stelden dat het de mannen waren die belang hadden bij de handhaving van de bestaande sekseverhoudingen, van vrouwenonderdrukking, onderbetaling en andere vormen van seksisme. Zij vonden dat vrouwen eens moesten ophouden van die mannen te houden en in ze te geloven. Ze moesten voorlopig als vijand gezien worden, die je buitensloot. En vrouwen moesten praatgroepen organiseren (*'consciousnessraising groups'*) waarin ze met elkaar op systematische wijze uitzochten wat ze nu eigenlijk zelf vonden en wilden. En dan moest er tot actie worden overgegaan.

Annekes oproep voor de eerste vrouwenpraatgroep luidde ongeveer zo: “In Amerika zeggen ze dat ze door mannen worden onderdrukt. Laat ons uitzoeken of dat in Nederland ook zo is.” Ze vertrok in 1971 met een aantal vrouwen uit MVM om samen met vrouwen die het nogal door mannen gedomineerde Dolle Mina hadden verlaten, een praatgroepbeweging te starten. Dat was het begin van de autonome vrouwenbeweging. In die beweging als geheel en natuurlijk in en via De Bonte Was speelde Anneke een onuitwisbare rol, met haar enorme

Anneke van Baalen.

Foto van de actie rond het benoemingenbeleid van het College van Bestuur van de UvA uit 1974.

vijftal boeken uit, waaronder een geschiedenis van de Amsterdamse radicaalfeministische beweging, *Zusterschap en daarna*, en een artikelbundel van Anneke en mij, *Tegennatuurlijk*. Tot slot, in 1992, een heel klein uitgaafje met *Mannenhaatverzen*.

Het werk voor De Bonte Was deden we in onze vrije tijd. Geld verdienen voor onszelf deden we elders. Er waren vrouwen die vroedvrouw waren, of politieagente, wetenschappelijk medewerkster, studente, docente, redactrice, etcetera. Meestal waren we met een vrouw of acht.

De jaren 1970 waren de mooiste tijd, met die enorme oplages – van tien- tot vijftientigduizend – prachtige recensies, de Openbare Bibliotheek die voor vrijwel alle filialen in het land onze boeken bestelde, enthousiaste vrouwen die als het ware de nieuwe boeken uit onze handen rukten. Het is achteraf onbegrijpelijk dat de Bonte-Wasboeken uit het collectieve geheugen van de geschiedenis van de tweede feministische golf lijken te zijn verdwenen.

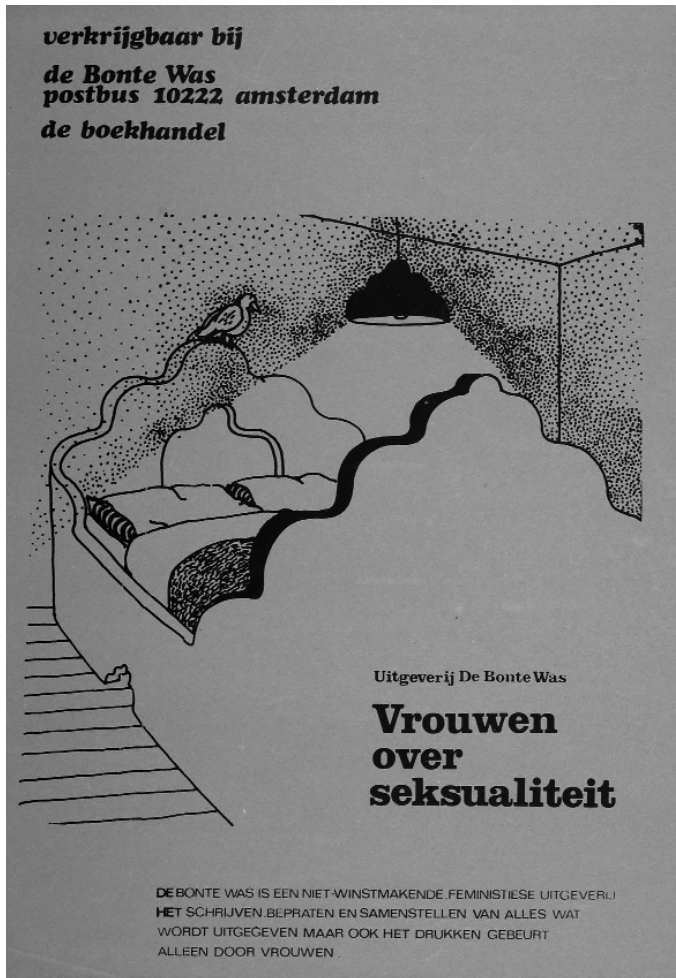
Julie organiseerden ook feministische acties?

Inderdaad. Aanvankelijk in de vorm van weekends naar aanleiding van onze boeken. Daar konden dan vrouwen uit het hele land met elkaar praten over hun leesbevindingen en elkaar helpen en opstoken om iets aan ongewenste situaties te veranderen. Later allerlei andere acties, waaronder als omvangrijkste de staking tegen de abortuswet op 30 maart 1981. Eind jaren 1980, begin jaren 1990 concentreerden we

kennis, charisma, humor, tomeloze inzet en haar unieke vermogen om de moeilijkste materie in meeslepend proza om te zetten.

Op 24 september 2011 werd een middag georganiseerd over het gedachtegoed van Joke Smit. Wat is de betekenis van Joke Smit voor de vrouwenbeweging volgens jou?

Vaak wordt gezegd dat haar artikel *Het onbehagen van de vrouw* haar belangrijkste verdienste >>

Cover van *Vrouwen over seksualiteit*, een uitgave van De Bonte Was.

was, maar daar moet natuurlijk ook de oprichting van Man Vrouw Maatschappij aan toegevoegd worden. Met alleen een artikel begin je immers weinig. En natuurlijk was ze een groot schrijfster. In het bijzonder haar *Hé zus, ze houden ons eronder* is nu nog een plezier om te lezen. Onze kritiek op Joke is altijd geweest dat ze niet op zoek ging naar boze vrouwen om samen iets mee te doen, maar naar deskundigen, met wie ze dan van bovenaf het beleid wilde veranderen. Ze vond zo'n anarchistische beweging die zich als een olievlek verspreidde maar niks. De boel moest gestructureerd worden. Ze wilde bijvoorbeeld gesubsidieerde cursussen en therapieën om vrouwen als het ware te verheffen. Hoe radicaal haar gedachtegoed vaak ook was, haar strategische aanpak wortelde in het oude PvdA-denken.

Zijn er hedendaagse kwesties waar je je als feminist over opwindt?

O ja, van alles. De discussie over de kinderopvang bijvoorbeeld. Als er wordt bezuinigd, wordt gezegd dat dat vreselijk is omdat vrouwen dan minder gaan werken, want wat zij verdienen weegt dan niet meer op tegen de kosten

van de opvang. Ik hoor nooit zeggen: "Nou dat moet je niet doen hoor, dat bezuinigen, want dan stoppen mannen met werken." Nog steeds wordt het als volkomen vanzelfsprekend gezien dat de kinderopvang de vrouw haar 'pakkie an' is en de kosten voor de uitbesteding ervan dus ook.

Wat zou je de jonge generatie nu willen meegeven met al je ervaring als activistische feminist?

Ik denk dat jullie het veel moeilijker hebben dan wij het toen hadden. Wij waren een buitenparlementaire beweging in een tijd waarin het meedoen aan grote sociale en politieke bewegingen vanzelfsprekend was. De grootste successen van die bewegingen werden behaald in een tijd van economische voorspoed. Nu is er een soort crisistijd waarvan niemand weet hoeveel economische en financiële instortingen die nog zal brengen en buitenparlementaire bewegingen zijn hopeloos uit de mode. Wat natuurlijk altijd kan en moet is wat ik maar de kritische kritiek noem; het blijven bekritisieren van het nationalisme, van het populisme, van de geschiedenis canon en – *last but not least* – van het pseudobiologische essentialisme, waarmee

ik boeken als dat van Dick Swaab zoals *Wij zijn ons brein* bedoel. Iedereen zou een voorbeeld kunnen nemen aan iemand als Asha ten Broeke, wier *Het idee M/V* ik bijzonder scherpzinnig én geestig vind. Dat ondertussen de financiële wereld, de politiek, de wetenschap en wat al niet – het voetbal mag zeker niet vergeten worden! – nog steeds mannenbolwerken zijn, kan niemand ontgaan. Wat daartegen te doen en met wie en hoe, dat moet jullie generatie zelf vaststellen.

Tegenwoordig hebben veel vrouwen van de generatie tussen de twintig en vijfendertig jaar het idee dat als ze maar hard genoeg werken ze wel aan de top kunnen komen. Als dat niet lukt dan vinden ze dat hun eigen schuld.

Dat dachten en vonden vrouwen vroeger ook. Er is een hele vrouwenbeweging voor nodig geweest om in ieder geval tijdelijk van dat schuldgevoel af te komen. Maar dan moet je het er wel over eens worden waar het dan wél door komt. Zoals Annemarie Jorritsma het ooit in een column formuleerde: "Ik vind die uitdrukking 'glazen plafond' zo raar! Het is toch gewoon een dikke laag witte mannen!". En voor je het weet kom je weer terecht in de discussie over positieve actie en quota en gaan allerlei vrouwen roepen dat ze alleen maar vanwege hun 'kwaliteit' aangenomen willen worden en niet vanwege hun sekse. Mannen maken er al eeuwen geen probleem van dat ze vanwege hun sekse benoemd worden en dat de 'kwaliteit' van al die lagen witte mannen nu ook niet bepaald om over naar huis te schrijven is, dat kunnen we dagelijks merken. Je zou een eenvoudige slogan kunnen hanteren: vrouwen horen evenveel recht als mannen te hebben om er een zootje van te maken. Verder kun je je natuurlijk ook afvragen of iedereen tot de ratrace van carrières en eindeloze werkweken geprest moet worden, zoals Heleen Mees geloof ik wil. Of dan het idee van Joke Smit om toe te werken naar een 25-urige werkweek niet veel aardiger is. Dan kan dat aangevuld worden met heel hoge belastingtarieven voor degenen die zo nodig langer willen werken.

Wat ga je de komende jaren doen?

Voor een goede actie ben ik altijd te porren, maar ik besef ook best dat deze generatie nu niet bepaald op een 64-jarige zit te wachten. Schrijven dus aan dat boek waarover ik het net had. En daar mag ik dan ook allerlei ergernissen over het hier en nu in stoppen. ///

Renate Klinkenberg en Kirsten Zimmerman zijn redactieleden van *Historica*.

Biografie over Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)

Met *Drift en Koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* heeft Margit van der Steen een gedegen studie afgeleverd. De biografie geeft een overzicht van de carrière van Hilda Verwey-Jonker, waarbij haar studie en haar positie in de partij, eerst SDAP en daarna PvdA, en de grote overwinningen die ze behaalde in de Eerste Kamer, de Sociaal Economische Raad (SER) en de Verenigde Naties aan bod komen. Van der Steen analyseert daarbij de oorsprong en ontwikkeling van de denkwereld van Jonker aan de hand van zowel haar autobiografie, de weinige persoonlijke bronnen over haar jeugd, en de bronnen over de partijcultuur en de bredere historische context die zo bepalend was voor de speelruimte die vrouwen hadden. Als uitgangspunt neemt Van der Steen de autobiografie, *Er moet een vrouw in*, die Jonker aan het eind van haar leven schreef. Centraal staat de vraag waarom de machtige Jonker hierin zo bescheiden is over haar overwinningen en invloed.

/ Esmeralda Tijhoff /

Van der Steen schetst een beeld van een gekwalificeerde vrouw die door tegenwerking in haar eigen partij op een zijspoor belandde, maar zich aanpaste en wist door te dringen tot de Verenigde Naties en de Eerste Kamer en via vele werkgroepen en organisaties als Vrouwenbelangen achter de schermen van de politiek een invloedrijke spin in het web werd. Van der Steen laat zien hoe individuen als de partijvoorzitter van de SDAP Koos Vorrink, met hun weerzin tegen intelligente vrouwen, effectief vrouwen konden weren uit de hogere functies. Jonker werd in de strijd om een zetel in de Tweede Kamer in 1945 en 1946 door Vorrink weggezet als 'alleen maar een vrouw', ook al had zij een grotere staat van dienst in de partij en was zij cum laude gepromoveerd.

De aanvaring met Vorrink functioneert in het betoog van Van der Steen als een breekpunt. Jonker bedankte voor de voordracht voor de Tweede Kamer en zocht politieke invloed buiten de partij. Toch is op deze zienswijze het een en ander af te dingen. Zeker, door de grote weerstand tegen zichtbare en strijdbare vrouwen was het voor Jonker die zich duidelijk profileerde in de partij niet eenvoudig door te breken. Zij was bovendien ook nog eens getrouwd en dus tot 1956 handelingsonbekwaam. Het lijkt voor haar vrijwel onmogelijk te zijn geweest om een hoge positie te bemachtigen als zij zich blijvend zo strijdbaar had gepositieerd. Maar dat zegt niet dat zij zich alleen, of voornamelijk daardoor ontwikkelde tot iemand die via vergaderingen haar agenda najoeg. Met het eindeloze vergaderen was Jonker, zoals van der Steen ook aangeeft, immers ook een representant van de bestuurscultuur in de naoorlogse overlegeconomie.

Pioniers zoals Jonker hadden veelal hun thuisbasis in organisaties als de Vereniging voor Vrouwenbelangen. In deze Vereniging kwam de vrouwelijke bestuurlijke elite bij elkaar en Jonker werd in 1951 zelfs voorzitter

van deze organisatie. Via Vrouwenbelangen kon politieke macht uitgeoefend worden buiten de politieke kanalen om. Dankzij de onderlinge steun die dwars door de partijen liep, konden vrouwelijke politici met behulp van emancipatorische lobbygroepen wetgevingen wijzigen en succesvol amendementen indienen. Vrouwenbelangen legde bovendien een kaartensysteem aan om een goed overzicht te krijgen van capabele vrouwen die bijvoorbeeld voorgedragen konden worden voor een positie in de Eerste en Tweede Kamer. Het 'old girls network' bood zo tegenwicht aan de machtige mannelijke netwerken.

Met deze biografie heeft Margit van der Steen een uitstekend werk afgeleverd in lijn van de traditionele politieke biografie. Hierin staat het publieke leven van de gebiografeerde centraal, en wordt het private leven, als dit al wordt besproken, aangewend om het publieke handelen te verklaren. Jonker zelf vond haar persoonlijke leven niet relevant voor haar werk. Ze liet zich vrijwel nooit uit over haar emotionele belasting, tenzij ze daarmee politiek gewin dacht te hebben. Het is dan ook niet

verwonderlijk dat er genoeg bronnen waren over het publieke leven van Jonker maar dat van der Steen weinig persoonlijke documenten tot haar beschikking had. We komen over Jonkers persoonlijke leven niet veel meer te weten dan dat het huwelijk met Evert Verwey "een intellectuele vriendschap" was, en dat zij dankzij de aanwezigheid van huishoudelijke hulpen haar werkzaamheden kon uitoefenen. Haar emotionele leven, ook met betrekking tot haar vier kinderen, blijft een harde noot om te kraken en de wederzijdse invloed van het private op het politieke leven blijft, zoals in veel politieke biografieën, moeilijk aan te wijzen. Anders dan in vele andere biografieën wordt het gebrek aan persoonlijke informatie echter gethematiseerd en niet genegeerd. Daarin verschilt deze biografie op positieve wijze van veel andere studies naar het leven van politici.

De biografie is dan ook een prachtig werk dat via het openbare leven van Jonker een inzicht geeft in de emancipatie van vrouwen en het werk dat voortrekkers zoals zij hebben verzet in de vergeten periode tussen 1919 en 1968. Daarmee is de biografie te lezen als een aanklacht tegen het idee dat er tussen de twee zogenoemde feministische golven weinig gebeurde op het gebied van vrouwenemancipatie. Jonker en haar medestanders hebben in deze periode belangrijke mijlpalen weten te behalen, zoals de afschaffing van de handelingsonbekwaamheid voor gehuwde vrouwen en het gedwongen ontslag bij het huwelijk, en de invoering van het principe van gelijke beloning. Het boek is een zeer leesbaar en informatief werk dat recht doet aan één van de grote Nederlandse vrouwen van de twintigste eeuw. ///

Esmeralda Tijhoff is redactielid van *Historica*.

Margit van der Steen,
Drift en Koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004),
Bert Bakker, 2011, 597 blz.,
ISBN 9789035133792. €49,95.

Voorbij de mythe van de 'eerbare Wehrmachtsoldaat'

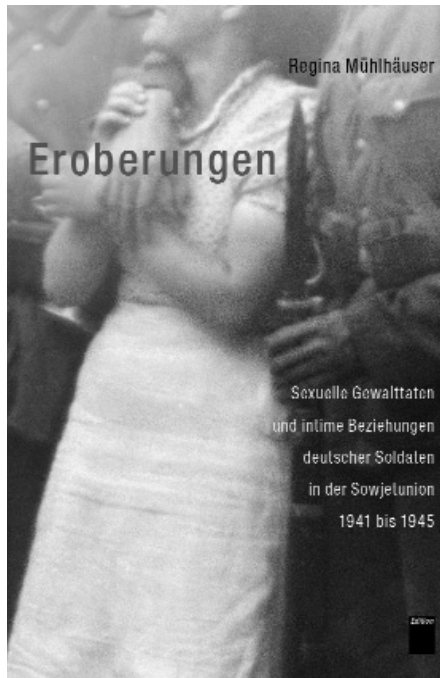
Het promotieonderzoek van Regina Mühlhäuser, uitgegeven onder de titel *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion, 1941-1945*, laat zien dat seksualiteit in al haar verschijningsvormen onderdeel was van de Duitse bezetting aan het oostfront. Opmerkelijk is dat hier geen bevel tot seksueel oorlogsgeweld nodig was om seksualiteit strategisch van toepassing te laten zijn.

/ Laura Fahnenbruck /

Ook het Duitse leger – de Wehrmacht – was op alle niveaus in de Holocaust verstrikt en voerde een ideologische strijd. De mythe van de 'schone Wehrmacht' is lang verleden tijd, die van de seksueel eerbare Duitse soldaat circuleert tot op heden. De vraag of het Duitse leger al dan niet ook seksueel oorlogsgeweld gebruikte om haar doelen te bereiken bleef een discutabele kwestie. Feministisch onderzoek opperde dat dit oorlogswapen óók tijdens de Tweede Wereldoorlog werd gebruikt. Maar tijdens het laatste decennium beweerden enkele studies die gericht waren op het normatieve niveau van de Wehrmacht en haar omgang met zedendelicten, dat er van een strategie geen sprake kon zijn. Er bestond immers een verbod op verkrachting en inbreuken werden deels ook flink bestraft.

Mühlhäusers onderzoek biedt een meer genuanceerde blik op seksueel geweld. Dat bereikt ze door middel van een brede definitie van oorlogsgeweld en door aan te sluiten bij actuele tendensen in het daderonderzoek die uitgaan van een intentionele acteur. Op die manier wordt duidelijk dat seksueel geweld gebruikt werd, gewoon omdat het kon. In deze oorlog heerste uiteindelijk een sfeer van een alomvattende seksualisering van geweld die gepaard ging met een lakse houding tegenover seksuele misdrijven. Dit gaf de soldaten de indruk dat zij hun seksuele wensen en fantasieën uit mochten en konden leven.

Mühlhäuser vat seksualiteit in oorlogstijden op als een continuüm. Op die manier betreft ze verkrachtingen en andere vormen van geweld zoals het uitkleden van mensen, maar ook liefdesrelaties tussen soldaten en inheemse vrouwen bij haar studie. Zodoende kan zij recht doen aan de gelaagdheid van het fenomeen seksualiteit in conflictgebieden. Wat dan ook in alle vormen van de relaties steeds weer doorschijnt, is de ongelijke machtsverhouding tussen de (gewapende) leden van de bezettingsmacht aan de ene kant en de bezette bevolking aan de andere kant.

Op basis van bronnen afkomstig van Duitse instellingen als de Wehrmacht en de SS en ego-documenten en herinneringen van zowel soldaten als ook de bewoners uit de bezette gebieden worden in vier hoofdstukken twee hoofdstellingen gevolgd. Ten eerste gaat het Mühlhäuser om de vele lagen van de verwevenheid van seksualiteit, sekse, geweld en oorlog en ten tweede gaat het haar om de deconstructie van de verschillende invullingen die in de bronnen aan seksualiteit toegekend worden.

Het hoofdstuk over 'seksueel geweld' laat zien welke gevolgen het nationaalsocialistische racisme op het gebied van seksualiteit had. Zo kon het gebeuren dat een Joodse vrouw door Duitse soldaten eerst verkracht werd en vervolgens gedood om een aanklacht wegens 'rassenschending' te voorkomen. Het verbod had duidelijk geen effect op de seksuele activiteit zelf. In het hoofdstuk over 'seksuele ruilhandel' gaat het om gelegenheidsprostitutie en de kansen die dit vrouwen bood om te overleven. Hier lukt het Mühlhäuser ook om bestaande kennis over de door de Wehrmacht ingerichte bordelen aan te vullen. Het hoofdstuk over 'consensuele relaties' geeft vooral een kijk op de mannelijke begeerte naar 'normaliteit' door een relatie met vrouwen aan de frontlijn aan te gaan. Ook het hoofdstuk over het kroost van Duitse soldaten en hun geliefden is rijk aan boeiende analyses. Aan de hand van zogenaamde 'Wehrmachtkinderen' wordt de strijd om het 'juiste bloed' zichtbaar, die in de kern om de angst voor de toekomst van de 'Volksgemeinschaft' draaide. Een bijzondere meerwaarde bieden de inge-

voegde fotodelen samengesteld uit de collectie van fotohistorica Petra Bopp, welke de alomvattende aanwezigheid van seksualiteit in de oorlog aan het oostfront zichtbaar maken.

Jammer is dat vrouwelijke bronnen weinig aan bod komen, ook al wordt het vrouwelijke perspectief uitdrukkelijk in de analyse meegenomen. Dit heeft te maken met het feit dat de auteur nauwelijks Russische bronnen bij het onderzoek betreft. Zelf verklaart zij dit deficit met de onmogelijkheid om seksualiteit in de naoorlogse periode te bespreken. Deze stilte maakte het voor de betrokken vrouwen moeilijk om seksuele belevenissen te communiceren zonder de verdenking van collaboratie op zich te betrekken.

Ook diepgaande analyses van de seksualiteitsopvattingen zelf komen in haar studie te weinig aan de orde. Aangezien het Mühlhäuser meer om de functies en de invullingen van seksualiteit gaat, blijft haar analyse enigszins een top-down-perspectief aanhouden. In hoeverre oorlogen, respectievelijk deze oorlog, een breuk betekenden op het vlak van individuele opvattingen over seksualiteit blijft onbeantwoord. Mühlhäusers stelling inzake de verwevenheid van sekse en oorlog loopt daarmee wel het risico een universele verklaring te leveren voor alle oorlogsgebieden en het specifiek nationaalsocialistische gehalte (oftewel dat van een modern Europa) te verwaarlozen. Uiteindelijk blijken de seksuele gewelddaden hier minder ideologisch of tijdsgebonden dan algemeen inherent aan mannelijk/militair handelen in oorlogen.

Mühlhäuser is in haar poging om de verwevenheid van seksualiteit, sekse, geweld en oorlog aan te wijzen geslaagd. Bijzonder overtuigend is de voorzichtige manier waarop de bronnen geïnterpreteerd worden, waarmee verschillende ideeën worden gegeven over de complexe kanten van seksualiteit. Ook vanwege de theoretisch stevige inleiding en het leesbare karakter is het boek terecht in de Duitse media op grote schaal gelauwerd. Dit boek maakt opnieuw duidelijk dat het beeld van de Duitse soldaat als een 'vriendelijke vijand' dubbelzinnig is en de vijandelijke facetten van zijn seksuele veroveringen niet onderschat moeten worden. ///

Regina Mühlhäuser, *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion, 1941-1945*, Hamburger Edition, 2010, 416 blz, I SBN 978 3 86854 220 2. €32

Laura Fahnenbruck is promovenda aan het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen (ICOG) en doet onderzoek naar Duitse soldaten en hun seksualiteit in het bezette Nederland. Contact: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren, Postbus 716, 9700 AS Groningen, l.j.fahnenbruck@rug.nl

Service / Nieuwe boeken

Historica-service

Oproep voor deelname aan de Johanna W.A. Naberprijs 2012

Is jouw scriptie over vrouwen- en/of gendergeschiedenis €500 waard?

In het voorjaar van 2012 wordt voor de tiende maal de **Johanna W.A. Naberprijs** uitgereikt voor de beste afstudeerscriptie (Master niveau, doctoraal scriptie of licentieverhandeling) op het gebied van vrouwen-/gendergeschiedenis. Deze prijs wordt uitgelooft door Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis, (voorheen het IIAV) en de Vereniging voor Genderschiedenis (VVG) met als doel het onderzoek op het gebied van vrouwen-/gendergeschiedenis te bevorderen. De prijsuitreiking vindt plaats tijdens de Algemene Ledenvergadering van de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG) in april 2012.

Heb jij een scriptie geschreven op dit gebied? Dan roepen Aletta en de VVG je op mee te dingen naar deze prijs waar je €500 mee kunt verdienen. En de eer natuurlijk! De prijs is genoemd naar Johanna Wilhelmina Antoinette Naber (1859-1941), schrijfster van talrijke historische studies en één van de oprichtsters van, het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (nu Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis) in 1935.

Voorwaarden voor deelname

Iedereen die aan een Nederlandse of Vlaamse universiteit of hogeschool een afstudeerscriptie op het gebied van vrouwen- en/of gendergeschiedenis heeft geschreven, komt in aanmerking voor deze prijs. Je hoeft geen historicus te zijn, als het onderwerp van de scriptie maar betrekking heeft op vrouwen-/gendergeschiedenis. Je scriptie moet afgerond zijn tussen 1 december 2010 en 1 december 2011.

De sluitingsdatum voor inzending van je scriptie met ingevuld deelnameformulier is 2 januari 2012

Een deelnameformulier en het reglement kun je opvragen bij de organisatie: Aletta/ Johanna W.A. Naberprijs 2012, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam of via de websites http://www.aletta.nu/aletta/content/45368/johanna_naberprijs en www.gendergeschiedenis.nl

Meer informatie vind je op: www.aletta.nu en www.gendergeschiedenis.nl

Vers van de pers

Anne Voolstra, Mirjam van Veen, Frederike Cossee en Mirjam De Baar

Honderd jaar vrouwen op de kansel, 1911-2011

Verloren, 2011, € 21.

Honderd jaar geleden werd in Nederland de eerste vrouw bevestigd als predikant: Anne Zernike. Zij was tijdens haar theologiestudie overgestapt naar de Doopsgezinde Broederschap, omdat dit kerkgenootschap als eerste de mogelijkheid opende voor vrouwelijke proponenten te beroepen. In deze bundel gaan historici en theologen dieper in op de argumenten voor en tegen vrouwen in het ambt die sinds de negentiende eeuw binnen de diverse kerkgenootschappen naar voren zijn gebracht. Tevens wordt in een aantal biografische artikelen inzichtelijk gemaakt hoe deze discussies doorwerkten in de individuele keuzes van vrouwelijke pioniers uit diverse kerkelijke gezindten die in de eerste helft van de twintigste eeuw theologie studeerden: Jacoba Mossel, Anne Zernike, Riek Rappold, Nicolette Bruining, Jantine Haumers, Wil Wiardi Beckman en Ietske Jansen.

De bundel besluit met een reeks bijdragen waarin hedendaagse vrouwelijke predikanten uit verschillende denominaties reflecteren op hun keuze voor theologie en op hun positie als vrouwelijke predikant en op het predikantschap van de toekomst.

Tentoonstelling

Germaine Van Parys en de Belgische droom

De Stichting Germaine Van Parys stelt de eerste overzichtstentoonstelling van Germaine Van Parys voor, een pionier van de Belgische documentaire fotografie. Germaine Van Parys is een van de grootste Belgische fotografen. Gedurende de vijftig jaar fotografeerde zij zowat alles en iedereen die iets betekende in de periode van 1918 tot 1968.

Germaine Van Parys was de eerste vrouwelijke persfotograaf – tot groot genoegen van bijvoorbeeld koningin Elisabeth – en een gedecoreerde verzetsheldin. Als persfotografe kon ze een geprivilegieerde blik werpen in het leven van onze vorsten en hun familie, maar ook de gewone man komt aan bod in haar werk. De collectie fotografie die ze naliet, is van groot historisch belang. Ze beschrijft de opbouw van België zoals we het vandaag kennen.

Het verhaal van Germaine Van Parys is er een van een geëmancipeerde vrouw in een mannenwereld en van de verandering die de perswereld onderging in de tweede helft van de twintigste eeuw...

Datum: t.e.m. 26 februari 2012

Plaats: *KMKG Jubelparkmuseum, Jubelpark 10, 1000 Brussel*

Informatie: <http://www.kmkg-mrah.be/nl/tentoonstellingen>

Tentoonstelling

Verborgten leven. Arnhemse mystiek in de 16e eeuw

Nieuw onderzoek heeft uitgewezen dat Arnhem in de zestiende eeuw een centrum was van mystiek en spiritualiteit. De recente ontdekking van enkele manuscripten, die geschreven blijken te zijn in het Arnhemse Agnietenklooster, onthullen een spiritueel leven dat van grote invloed is geweest op vrouwenkloosters in het oosten, van Gelre en Kleef tot Keulen aan toe. Bijzonder is dat de zusters van het Agnietenklooster rijke vrouwen waren, afkomstig uit de adelstand en het stedelijk patriciaat, waaronder vrouwen van de Gelderse, adellijke geslachten Van Middachten en Van Arnhem. Al jong traden zij in en na het afleggen van de kloostergelofte kwamen zij nooit meer buiten de kloostermuren. De zusters lieten zich leiden door boeken waarin alle strenge en sobere leefregels beschreven stonden. Met het naleven van de regels en gebed hoopten zij dichterbij Christus, bij God te komen en een plek in de hemel te bemachtigen. De nonnen leidden een verborgen leven achter de kloostermuren, maar ook een verborgen leven gericht op hun innerlijk en het hogere.

De recent ontdekte en reeds bekend handschriften vormen samen met schilderijen, beeldhouwwerken en muziek uit die tijd de tentoonstelling *Verborgten leven* in het Historisch Museum Arnhem.

Datum: t.e.m. 29 januari 2012

Plaats: *Historisch Museum Arnhem, Bovenbeekstraat 21, 6811 CV Arnhem*

Informatie: <http://www.hmarnhem.nl/>